University of Mysore
Oriental Research Institute Publications
SANSKRIT SERIES No. 92

GENERAL EDITOR:
SRI H. R. RANGASWAMY IYENGAR, M.A.
Superintendent, Oriental Research Institute, Mysore

श्रीमदप्पय्यदीक्षितप्रणीतः

प्राकृतमणिदीपः

महीशूरपुरीस्थप्राच्यविद्यासंशोधनसंस्थाप्रधानपण्डितेन
तिरु. तिरु. श्रीनिवासगोपालाचार्येण
प्रणीतया
प्राकृतमणिदीपदीधित्याख्यया
टिप्पण्या समलंकृतः सुबन्तान्तो भागः प्रथमः

PRĀKṚTAMAṆIDĪPA

OF

APPAYYADĪKṢITA

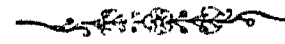
WITH THE GLOSS

PRĀKṚTAMAṆIDĪPADĪDHITI

OF

VIDVAN T. T. SRINIVASAGOPALACHARYA

EDITED BY
VIDVAN T. T. SRINIVASAGOPALACHARYA
First Resident Pandit, Oriental Research Institute, Mysore

MYSORE:
PRINTED BY THE SENIOR ASST. DIRECTOR AT THE GOVT. BRANCH PRESS
1953

PREFACE

INDIAN grammarians have divided the Āryan languages and dialects that were current in the country broadly into Samskṛt and Prākṛt. While Samskṛt is the representative of the old Indo-Āryan languages, Prākṛt is the name given to Mid Indo-Āryan languages and dialects, traces of which are found in the religious and secular literature of the period from 5th century B.C. to the 11 century A.D., such as the Pāli Canon of the Hinayāna, the Prākṛt Canon of the Jains, the lyrics, the epics and the plays and the Prākṛt grammars. These Prākṛt languages are said to exhibit three different stages of growth: early, middle and later periods. To the early period belong the old Prākṛt of the inscriptions (3rd century B.C. to 2nd century A.D.), the Pāli of the Hinayāna and other Buddhist works like the Mahāvamśa and the Jātakas, the Prākṛt of the old Jain Sutras and the Prākṛt of the early plays of Aśvaghoṣa. The Māhārāṣtri, the Sauraseni, the Māgadhi, etc., are found in the plays of later writers like Kālidāsa and in the Prākṛt grammars, in the dialects of the early Jaina works, and the Paiśaci of the Bṛhatkatha. The Apabrahmśa belongs to the later period.

Among these languages and dialects, Māhārāṣtri has been regarded as the Prākṛt par excellence. Dandi, in his Kavyādarśa, has expressed the same opinion in the verse:

"महाराष्ट्राश्रयां भाषां प्रकृष्टं प्राकृतं विदुः"

Almost all Prākṛt grammarians give rules, at the outset, for Māhārāṣtri, their special rules for each of the other

languages and state at the end (शेषं माहाराष्ट्रीवत्), the rest is like Māhārāṣtri. In fact, the term Prākṛt really denoted the Māhārāṣtri, according to many grammarians. Bhāmaha, for instance, in his Vṛtti on the Kātyāyana sutra, 'शेषं माहाराष्ट्रीवत्' says 'माहाराष्ट्रीपदेन प्राकृतग्रहणं'. Hemacandra regards it as 'ārṣa', the language of the ṛṣis. It was the language in which the Jain teacher, Mahāvíra spoke. Even according to the Vālmîki Sutra and the Vṛtti of Trivikrama on it, Māhārāṣtri is Prākṛt; for, in enumerating the Prākṛt languages Prākṛt is used for Māhārāṣtri. Whether it was so called because it formed the base of other languages and dialects or because it was the best known of them, cannot be definitely known.

Two definitions of 'Prākṛt based on the etymology of the word have been current among the old grammarians and rhetoricians of India. The word 'Prākṛt', according to many, is derived from Prakṛti or 'basis', through the modification of which the derivative 'Prākṛta is arrived at, meaning, 'coming from' or 'arising out of the basis'. The Prakṛti or basis is considered to be Samskṛt. Both Kātyāyana and Vālmîki have, 'प्रकृतिस्संस्कृतं' (XII-2) शेषं संस्कृतवत्'. Hemacandra, too, in his *Siddahemacandra*, devotes the first seven chapters to the exposition of the grammar of the Samskṛt language and the eighth chapter to the grammar of the Prākṛt language. In his comment on the sutra, 'अथ प्राकृतं', he says 'प्रकृतिः संस्कृतं, तत्र भवं, तत आगतं वा प्राकृतं' indicating, thereby, that the basis for the Prākṛt language is Samskṛt. Trivikrama, in his Vṛtti on the Vâlmiki Sutra, writes as—

"प्रकृतेस्संस्कृतात् साध्यमानात् सिद्धाच्च यद्भवेत् ।
प्राकृतस्यास्य लक्ष्यानुरोधि लक्ष्म प्रचक्ष्महे"॥

Mārkāndeya, in his Prākṛtasarvasva, also declares Samskṛt to be the basis for Prākṛt (प्रकृतिः संस्कृतं तत्र भवं प्राकृतं).

But Namisādhu, the famous commentator of Rudrata's Kāvyālankara (II-12) gives a different explanation of the word Prākṛta. He considers that the Prakṛti or the basis of these languages and dialects is not Samskṛt, but the natural language of the common people, free from the rules of grammar as distinguished from the language of the cultured or refined people. Or it is the language 'created of old' (**प्राक् कृतं**), the language in which Mahāvira spoke and from which all others are derived. It has taken different shape in different regions. It is the language of the people, from which the refined language Samskṛt emerged, This explains why the Śāstrakāra spoke of Prākṛt first.

"सकलजगज्जन्तूनां व्याकरणादिभिरनाहितसंस्कारः सहजो वचनव्यापारः प्रकृतिः। तत्र भवं सैव वा प्राकृतम्। 'आरिसवयणे सिद्धं देवाणं अद्धमागहा वाणी' इत्यादिवचनाद्वा प्राक् पूर्वं कृतंप्राक्कृतं बालमहिलादिसुबोधं सकलभाषानिबन्धनभूतं वचनमुच्यते। मेघनिर्मुक्तजलमिवैकस्वरूपं तदेव च देशविशेषात् संस्कारकरणाच्च समासादितविशेषं सत् संस्कृताद्युत्तरविभेदानाप्नोति। अत एव शास्त्रकृता प्राकृतमादौ निर्दिष्टं तदनु संस्कृतादीनि।"

No doubt, more than 95 per cent of the words in Prākṛt are traceable to their Samskṛt origin. Yet there are words which are really relics of the language of the people. Namisādhu's explanation,* therefore, has considerable plausibility. How then should Hemacandra's derivation '**प्रकृतेरागतं प्राकृतं**' be understood? It might be that the Prākṛt grammarians were not at all keen on tracing the origin of these languages but on bringing out a grammar of the vast literature in the languages which was before them. They simply adopted the form and terminology of the Samskṛt grammar since they were quite familiar

*His explanations are not accepted by later writers like Vāgbhata. They give a late origin to Samskṛt, which is against the traditional view.

to the people. The existence of Prākṛt grammars in Samskṛt on the model of Panini's grammar lends support to this surmise. Hemacandra's gloss "प्रकृतिः संस्कृतं तत्र भवं तत आगतं वा would mean that the basis or the pattern on which the grammatical treatises of these languages were written was the grammar of the Samskṛt language.

There exist divergent views regarding the number of Prākṛt languages. According to Vararuci-Kātyāyana, whose work is considered to be the earliest treatise on Prākṛt grammar, Prākṛt languages are four : Māhārāṣtri, Paiśācī, Māgadhī, Śaurasênī. Among them Paiśāci and Māgadhi are the Vikṛtis of Śaurasêni. Vālmîki and Trivikrama add चूलिकापैशाची and अपभ्रंश to the list. Hemacandra divides the language into Samskṛt and Prākrit and brings under Prakṛt, आर्ष (Māhārāṣtri), Śaurasêni, Māgadhi, Paiśācı, culikā Paiśaci and Apabhramśa. But how Prāk-kṛtam can be Prākṛtam and not Prāk-kṛtam and how Ardhamāgadhi is the basis of all languages is not intelligible.

It may be, that, originally, only the first four of these languages were considered important, while in course of time, 'चूलिकापैशाची' and Apabhramsa were given independent status and added to the list. The names of the languages further suggest that they were regional languages; the Māhārāṣtri, being the language of the country of Godâvari; the Śaurasêni, the language of the Madhyadêśa; the Māgadhi, the language of the Magadha and the Ardhamāgadhi, spoken below the region of the Śaurasêni and the Māgadhi.

The grammatical treatises on Prākṛt which are now available may be classified as belonging either to the Eastern or to the Western school. Bharata, author of the Nātyaśāstra, whose main concern is the drama and its

technique, has some rules on Prākṛt because he is interested in the Prākṛt occurring in the dramatic treatises. But the first systematic grammar on the Prākṛt languages is the Prākṛta Sutras of Vararuci-Kātyāyana in twelve chapters. Kātyāyana is the best representative of the Eastern school. He is followed by Kramadiśvara, Lankêśvara, Rāmatarka-vāgiśa, and Mārkandêya. The oldest commentary on Prākṛta Sutra of Kātyāyana is that by Bhāmaha. It is known as Prākṛtaprakāśa, also as Manôrama. To the Western school belongs the Prākṛta Sutra of Vālmîki. It has been commented on by Trivikrama, Lakshmidhara and Simharāja. Hemacandra also follows Valmîki.

A doubt has been raised regarding the authorship of the Sutras and the identification of Vālmîki with the author of the Rāmāyaṇa. Laxmídhara, in his commentary on the Sutras, ascribes the Sutras to Vālmíki. But the tippaṇi or gloss in the printed edition of the Vṛtti of Trivikrama ascribes them to Trivikrama himself. The latter view is untenable as Trivikrama himself in his Vṛtti on 2-1-46 states 'केचित्तु एकमेव सूत्रमाहुः'. If the Sutras were by Trivikrama this Vṛtti on the Sutra cannot be properly explained. Vālmíki should, therefore, be considered as the author of the Sutras. The question now arises whether the sage Vālmíki, author of the Rāmāyaṇa was the author of these sutras. Mallikāmāruta and Śambhurahasya, no doubt, ascribe a Prākṛt grammar to him; but there are no adequate proofs to assume the present work to be by him. It may be by a later writer of the same name.

The Prākṛtamaṇidîpa, also known as Prākṛtamaṇi-dipikā, a commentary on the Sutras of Vālmîki, is now published for the first time with a gloss by the editor, Sri T. T. Vidvan Srinivasagopalachar. The work is ascribed to Chinnabommabhûpa, one of the Vijayanagar vassal kings

But from the Praśasti at the end of the work, it is learnt that Appayadîkṣita, at the instance of his patron Chinna-bomma, wrote it and fathered it upon his patron as is quite common in Indian literature. According to the author's horoscope drawn beautifully by the editor he lived between A.D. 1553-1626. He is no other than the famous Appayadikṣita, the ardent advocate of Śaivism, and author of the Sivärkamaṇidîpikā and several other important works on Śaivism and the author of the commentary on the Yâdavâbhyudaya of Vedantadeśika.

It is needless to repeat the description, given in the Samskṛt introduction, of the manuscripts collated to bring out this critical edition of the work with several appendices.

The Institute is deeply indebted to the Librarian of the Palace Sarasvati Bhandar, Mysore, and Dr. C. Narayana Rao, M.A., L.T., Anantapur, for their kindness in lending their manuscripts for collation.

H. R. RANGASWAMY IYENGAR
Superintendent.

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीहयवदनपरब्रह्मणे नमः ॥

टिप्पणीसहितस्य प्राकृतमणिदीपस्य प्रस्तावना.

यदुपज्ञमेव सकलं वाङ्मयमिन्धे समस्तभुवनेषु ।
जयतु श्रीहयवदनं वागीशाख्यं च तत्परं ब्रह्म ॥

अयि भोः पण्डितप्रकाण्डाः सुविदितमेवैतत्समेषां तत्रभवताम्, यत्किल धर्मार्थकाममोक्षाख्याश्चतुर्विधाः पुमर्था यथास्वाधिकारविशेषमभिलष्यन्ते मानवैरिति । ते च पुरुषार्था बहुविधवाङ्मयगुम्भितबहुप्रबन्धपरिचिन्तनेनाज्ञानान्धतमसमपाकृत्य संसाधनीया इत्यविवादम् । अत एव च तत्तादृशाज्ञानसंतमसविनाशने वाङ्मयाज्ज्योतिषो नान्यत्किञ्चन जागर्ति हि जगतीतल इत्यभिसंधायोक्तं महाकविवरेण्येन दण्डिना—

इदमन्धं तमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम् ।
यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते ॥

(काव्यादर्शे—१-४)

इति । तथा लोकव्यवहारस्सर्वोऽपि वागधीन एव । तदप्युक्तं तेनैव दण्डिना—

इह शिष्टानुशिष्टानां शिष्टानामपि सर्वथा ।
वाचामेव प्रसादेन लोकयात्रा प्रवर्तते ॥

(काव्यादर्शे – १-३)

इति । अवाङ्मनसगोचरमहिम्नो वाङ्मयस्य परिशीलनादेव हि कर्तव्ये प्रवृत्तिरकर्तव्यान्निवृत्तिश्चोपपद्यते । तदिदं हि वाङ्मयं प्रभुसंमितं सुहृत्संमितं कान्तासंमितमिति त्रिधा विभजन्ते विपश्चितः । प्रभुसंमिताद्वेदात्सुहृत्संमितादितिहासपुराणादितश्चोपजायमानं कर्तव्योन्मुख्यादिकं न तथा हृदयंगमं, यथा कान्तासंमितात्काव्यादित्यभिप्रेत्योक्तं विद्यानाथेन—

यद्वेदात्प्रभुसंमितादधिगतं शब्दप्रधानाच्चिरं
यच्चार्थप्रवणात्पुराणवचनादिष्टं सुहृत्संमितात् ।

कान्तासंमितया यया सरसतामापाद्य काव्यश्रिया
कर्तव्ये कुतुकी बुधो विरचितस्तस्यै स्पृहां कुर्महे ॥

(प्रतापरुद्रीये-१

इति। अत एव वाङ्मयं वेदशास्त्रेषु कर्कशतरं कोमलं च काव्येषि सहृदयास्सुधीमणयस्संगिरन्ते । प्रभुसंमिता वेदाश्चाज्ञारूपा भयाः इव झटिति कोमलमतीनां हृदयानि नावगाहन्ते । नावर्जयन्ति च र सहृदयान् सुहृत्संमिताः पुराणादयश्च। काव्यं तु कान्तासंमितं काः कण्ठतोऽनभिधाय विवक्षितं व्यङ्ग्यमर्यादामहिम्ना भावाविष्करणेन हृदयहृदयान्यावर्ज्य तेषां द्रुततरमेवामन्दमानन्दमादधाति । तत्र सुतरां दृश्यकाव्यगा भावाः कोमलशेमुषीकाणां चित्ततलेषु कीलिता भवन्तीति सहृदयसाक्षिकमेवैतत् । तेषु च दृश्यकाव्येषु मणिप्रवा संयोजनवत्संस्कृतप्राकृतभाषाद्वयसंघटनेन तन्निर्मातॄणां पाण्डित्यं वैद च नितरां परिशोभत इति 'नाटकान्तं कवित्वम्' इति लौकिकसाभाण मप्यनुरुध्य दृश्यकाव्येषु बहुभिः कविपुंगवैः पराक्रान्तम्। तदेतत्स मभिप्रेत्योक्तं महाकविना भवभूतिना—

यद्वेदाध्ययनं तथोपनिषदां सांख्यस्य योगस्य च
ज्ञानं तत्कथनेन किं न हि ततः कश्चिद्गुणो नाटके ।
यत्प्रौढत्वमुदारता च वचसां यच्चार्थतो गौरवं
तच्चेदस्ति ततस्तदेव गमकं पाण्डित्यवैदग्ध्ययोः ॥

(मालतीमाधवे १-

इति ॥

दृश्यकाव्योपकारिता नाट्यशास्त्रस्य.

अत एव हि संस्कृतप्राकृतभाषाद्वयसंघटनचारुतरनृत्तनृत्यादिप शोभमानदृश्यकाव्यानि सहृदयानां दर्शनानुपदमेव निरुपमानन्दसंदो संपादनेन झटिति सदुपदेशं ग्राहयन्तीति भगवता नाट्याचार्येण भर महर्षिणा तदुपयोगि पञ्चमवेदोपवेदाद्यपराभिधानकं नाट्यशा मारब्धम्। तत्र प्रथमेऽध्याये—

ब्रह्मोवाच—

सर्वशास्त्रार्थसंपन्नं सर्वशिष्यप्रवर्तकम् ।
नाट्याख्यं पञ्चमं वेदं सेतिहासं करोम्यहम् ॥

इत्यभिधाय, पुनरपि तत्रैव ब्रह्मणा दैत्यसांत्वनावसरे—

भवतां देवतानां च शुभाशुभविकल्पकैः ।
कर्मभावान्वयापेक्षी नाट्यवेदो मया कृतः ॥
नैकान्ततोऽत्र भवतां देवानां चापि भावनम् ।
त्रैलोक्यस्यास्य सर्वस्य नाट्यभावानुकीर्तनम् ॥
धर्मो धर्मप्रवृत्तानां कामः कामार्थसेविनाम् ।
निग्रहं दुर्विनीतानां मत्तानां दमनक्रिया ॥
देवानामसुराणां च राज्ये लोकस्य चैव हि ।
महर्षीणां च विज्ञेयं नाट्यं वृत्तान्तदर्शकम् ॥
धर्म्यं यशस्यमायुष्यं हितं बुद्धिविवर्धनम् ।
लोकोपदेशजननं नाट्यमेतद्भविष्यति ॥

इत्यादिना भाषाद्वयमिश्रदृश्यकाव्योपयोगिनाट्यशास्त्रोपदेशप्रयोजनमभ्यधायि । तथाऽत्रैव प्राकृतमणिदीपवृत्त्युपोद्घातेऽपि—

सूक्ष्मार्थं ग्राहयितुं मन्दानपि नाटकं मृदूपायः ।
तस्यापि जीवितमिदं प्राकृतमप्राकृतेन यन्मिश्रम् ॥

इति संस्कृतप्राकृतभाषाद्वयमिश्रितदृश्यकाव्यप्रशंसनमकारि ॥

कतिचित्प्राकृतभाषामयप्रबन्धनिर्देशः.

इदं चैकस्मिन्नपि दृश्यकाव्ये षण्णामपि प्राकृतभाषाणां प्रायशो दर्शनाभिप्रायेणोक्तम् । नैतावता दृश्यकाव्यान्येव प्राकृतभाषाणां परमं स्थानमिति विज्ञायते । यतः किल स्तोत्रकाव्यादीन्यपि पृथक्पृथक् प्राकृतभाषासूपलभ्यन्ते । यथा—श्रीमद्वेदान्ताचार्य-जैनाचार्यादिभिः प्रणीता अच्युतशतक-कार्यस्थितिस्तोत्रादयः स्तोत्रप्रबन्धाः, शातवाहन-प्रवरसेन-वाक्पतिराजादिप्रणीता गाथासप्तशती-सेतुबन्ध-गौडवधादयः काव्यप्रबन्धाः, गणधरसुधर्मस्वाम्यादिकृता अनुयोगोत्तराध्ययनाचाराङ्गप्रज्ञापनासूत्रादयो जैनदर्शनसूत्रप्रबन्धाः, तद्व्याख्यारूपास्तथा कथारूपाश्च बहवः प्रबन्धाः प्राकृतभाषायामुपलभ्यन्ते। जैनमतानुयायिभिः प्रायशस्सर्वत्र प्राकृतभाषालक्षणलक्षिता क्वचित्क्वचिन्मागधीलक्षणलक्षिता अर्धमागधीभाषा च तदीयदार्शनिकग्रन्थेषु समादृता परिदृश्यते । एवमपभ्रंशभाषायां हरिभद्रसूरिविरचितं धूर्ताख्यानकाव्यं तथा जिनदत्तसूर्यादिप्रणीताः चर्चर्युपदेशरसायनकालस्वरूपकुलकाख्यापभ्रंशकाव्यत्रय्यादयः काव्यग्रन्थाश्च दृश्यन्ते । तथा पिशाचभाषायां गुणाढ्यनाम्ना कविना बृहत्कथाख्यो विस्तृतः कथाप्रबन्धः प्रणीत इति श्रूयते । अत एवोक्तं

दण्डिना काव्यादर्शे—

भूतभाषामयीं प्राहुरद्भुतार्थां बृहत्कथाम्।

(काव्यादर्शः १-३८)

इति ॥

प्राकृतभाषाप्राशस्त्यम्.

प्राकृतभाषा च स्त्रीबालमन्दादिसुगमा सरला चेत्यभिप्रेत्य प्राकृतभाषायामेव जैनसिद्धान्तग्रन्था बहवः प्रणीता इति –

बालस्त्रीमन्दमूर्खाणां नृणां चारित्रकाङ्क्षिणाम्।
अनुग्रहार्थं तत्त्वज्ञैः सिद्धान्तः प्राकृतः कृतः ॥

इति काव्यानुशासनटीकायां हेमचन्द्राचार्येणोक्तम्। तथा काव्यान्यपि प्राकृतभाषामयानि सुमधुराणि मनोज्ञानि सुकुमाराणि सुललितानि सर्वग्राह्याणि सर्वोपकारीणि सरसानि हृदयंगमानि चेति तद्भाषाविचक्षणैर्बहुभिरुद्घोषि। तथाहि—

अमअं पाइअकव्वं पढिउं सोउं च जे न जाणंति।
कामस्स तत्ततत्तिं कुणंति ते कह न लज्जंति ॥

[छाया—अमृतं प्राकृतकाव्यं पठितुं श्रोतुं च ये न जानन्ति।
कामस्य तत्त्वचिन्तां कुर्वन्ति ते कथं न लज्जन्ते ॥]

इत्यादिना गाथासप्तशत्यां शातवाहनेनोक्तम्। तथा—

प्रसीदन्तु च वाचस्ता यासां माधुर्यमुच्छ्रितम्।
प्राकृतच्छद्मना चक्रे कात्यायनमहाकविः॥
अहो तत्प्राकृतं हारि प्रियावक्त्रेन्दुसुन्दरम्।
सूक्तयो यत्र राजन्ते सुधानिष्यन्दनिर्भराः॥

इति प्राकृतमञ्जर्यां वररुचिपण्डितवर्येणोक्तम्। तथैव कर्पूरमञ्जर्याम्—

परुसो सक्कअबंधो पाइअबंधो वि होइ सुउमारो।
पुरिसाणं महिलाणं जेत्तिअमिहंतरं तेत्तिअमिमाणम् ॥

[छाया—परुषस्संस्कृतबन्धः प्राकृतबन्धस्तु भवति सुकुमारः।
पुरुषाणां महिलानां यावदिहान्तरं तावदनयोः ॥]

इति राजशेखरकविनोक्तम्। तथा—

पाइअकव्वुल्लावे पडिवअणं सक्कएण जो देइ।
सो कुसुमसत्थरं पत्थरेण अबुहो विणासेइ ॥

[छाया—प्राकृतकाव्योल्लापे प्रतिवचनं संस्कृतेन यो ददाति ।
स कुसुमस्रस्तरं प्रस्तरेणाबुधो विनाशयति ॥]

इति जयवल्लभकविनोक्तम् । तथाऽतिशयोक्त्या बहुशः प्रशंसन्ति प्राकृतीं भाषां गौडवधे वाक्पतिराजोऽपि—

उम्मिल्लइ लाअण्णं पाइअच्छाआए सक्कअवआणम् ।
सक्कअसक्कारुक्करिसणेण पाअअस्स वि पहावो ॥
णवमत्थदंसणं संनिवेससिसिराओ बंधरिद्धीओ ।
अविरलमिणमो आभुवणबंधमिह णवर पअअम्मि ॥
सअलाओ इमं वाआ विसंति एत्तोअ णेंति वाआओ ।
एंति समुद्दं चिअ णेंति साअराओ च्चिअ जलाइं ॥

[छाया—उन्मील्यते लावण्यं प्राकृतच्छायया संस्कृतपदानाम् ।
संस्कृतसंस्कारोत्कर्षणेन प्राकृतस्यापि प्रभावः ॥
नवमर्थदर्शनं संनिवेशशिशिरा बन्धर्धयः ।
अविरलमेतदा भुवनबन्धमिह केवलं प्राकृते ।
सकला इदं वाचो विशन्ति इतश्च निर्यान्ति वाचः ।
आयान्ति समुद्रमेव निर्यान्ति सागरादेव जलानि ॥]

इति । तथा—

सक्कअकव्वस्सत्थं जेण न याणंति मन्दबुद्धीओ ।
सव्वाण वि सुहबोहं तेणमं पाइअं कइअं ॥
गूढत्थदेसिरहिअं सुललिअवण्णेहिं विरइअं रम्मं ।
पाइअकव्वं लोओ कस्स न हिअअं सुहावेइ ॥
परउवआरपरेणं सा भासा होइ एत्थ भणिअव्वा ।
जाअइ जीए विबोहो सव्वाण वि बालमा(आ)ईणम् ॥

[छाया—संस्कृतकाव्यस्यार्थं येन न जानन्ति मन्दबुद्धयः ।
सर्वेषापि सुखबोधं तेनेदं प्राकृतं रचितम् ॥
गूडार्थदेशरहितं सुललितवर्णैर्विरचितं रम्यम् ।
प्राकृतकाव्यं लोके कस्य न हृदयं सुखयति ॥
परोपकारपरेण सा भाषा भवत्यत्र भणितव्या ।
जायते यया विबोधः सर्वेषामपि बालकादीनाम् ॥

इति पञ्चमीमाहात्म्ये महेश्वरसूरिणोक्तम् ॥ तथैव—

पाइअकव्वम्मि रसो जो जाअइ तहव छेअभणिएहिं ।

उअअस्स अ वासिअसीअलस्स तित्तिं न वच्छामो ॥
ललिए महुरक्खरए जुवईजणवल्लहे ससिंगारे ।
संते पाइअकव्वे को सक्कइ सक्कअं पढिउं ॥
[छाया—प्राकृतकाव्ये रसो यो जायते तथा च च्छेकभणितैः ।
उदकस्य च वासितशीतलस्य तृप्तिं न व्रजामः ॥
ललिते मधुराक्षरे युवतीजनवल्लभे सश्रृङ्गारे ।
सति प्राकृतकाव्ये कः शक्नोति संस्कृतं पठितुम् ॥]

इति जयवल्लभेनापि बहुधा प्राकृतभाषायाः प्रशंसनमकारि ॥

तथा वाल्मीकीयप्राकृतशब्दानुशासनसूत्रवृत्तौ त्रिविक्रमदेवेना

अनल्पार्थसुखोच्चारशब्दः साहित्यजीवितम् ।
स च प्राकृतमेवेति मतं सूक्तानुवर्तिनाम् ॥

इत्यभ्यधायि । इत्थमेवान्यैरपि बहुभिः प्राकृतभाषाविचक्षणैः प्रा भाषायाः प्रशंसनमकारीति विस्तरभिया विरम्यते ॥

प्राकृतसूत्रतद्वृत्त्यादीनां निर्देशः.

संस्कृतप्राकृतभेदेन द्विधा विभक्ते सति वाङ्मये तत्र संस्कृतभ मधिकृत्य भगवत्पाणिन्यादिभिर्महावैयाकरणैर्व्याकरणशास्त्रमारब्ध प्राकृतभाषां चाधिकृत्य श्रीकात्यायनवाल्मीकिहेमचन्द्रमार्कण्डेयच श्वरादिभिः प्राकृतव्याकरणशास्त्रं प्राणायि । तेषु च सर्वेषु प्राकृत करणेष्वद्य कात्यायन एव प्रथमाचार्यपदवीं प्रविष्ट इत्युपलभ्यमानतन्त्र परिशीलनादवगम्यते । कात्यायनप्रणीतसूत्रजालस्य प्राक्तनेन भा प्रणीता मनोरमाख्या वृत्तिरुपलभ्यते । तथा तस्यैव सूत्रजालस्य तार्किकसिंह-सर्वतन्त्रस्वतन्त्र-श्रीमद्वेदान्ताचार्येणापि प्रणीता प्रा विशदसंग्रहाख्या वृत्तिर्दृश्यते ॥

कात्यायनीयसूत्रजालापेक्षया विस्तृतस्य श्रीमद्वाल्मीकिवि स्याध्यायत्रितयपरिमितस्यास्य प्राकृतव्याकरणशास्त्रस्य तु त्रिवि देवविरचिता वृत्तिस्तथा श्रीलक्ष्मीधरसूरिणा प्रणीता षड्भाषाच काख्या व्याख्या चोपलभ्यते । तथाऽन्या अप्यस्य वृत्तयो वार्तिका भाष्याद्या व्याख्यारूपा आसन्निति ज्ञायते । तदेतदुक्तमत्रैव वृ पोद्घाते—

ये त्रिविक्रमदेवेन हेमचन्द्रेण चेरिताः ।

लक्ष्मीधरेण च ग्रन्था भोजेन च महीक्षिता ।
ये पुष्पवननाथेन ये वा वाररुचा अपि ।
वार्तिकार्णवभाष्याद्या अप्पयज्वकृताश्च ये ॥

इति ॥

प्राकृतशब्दार्थः, प्राकृतस्य संस्कृतमूलकत्वं च.

अथेदानीं किंचित्परिशीलयामः, को नाम प्राकृतशब्दार्थ इति । अत्र केचित्स्वतन्त्रा एवं मन्यन्ते—प्रकृत्याः स्वभावात् आगतं प्राकृतम्, ततश्च वैयाकरणैस्साधितं संस्कृतमित्यभिधीयते। तस्मान्न संस्कृतमूलकं प्राकृतम्, प्रत्युत प्राकृतमूलकमेव संस्कृतमिति । अत्रेदं किञ्चिद्विचारयामः प्रकृतिर्नाम स्वभावः किंसंबन्ध्यभिप्रेतः । यदि सर्वव्यवहारप्रवर्तकपरमेश्वरसंबन्धी तर्हि तस्य वैरूप्ये प्रमाणाभावात्तत्तद्भाषाभेदो नोपपद्येत । यदि च संस्कृतव्यवहाराशक्ततत्तद्देशभवजनसंबन्धी स्वभाव इष्येत तर्हि तदस्माकमीप्सितमेव । तथा चोक्तं भर्तृहरिणा—

दैवी वाग्व्यवकीर्णेयमशक्तैरभिधातृभिः । इति ।
अम्बाम्बेति यथा बालश्शिक्षमाणः प्रभाषते । इति च ।

तथा भगवता पतञ्जलिनाऽपि भाषितम् 'यथा गौरित्यस्य गावी गोणी गोता गोपोतलिकेत्येवमादयोऽपभ्रंशाः' इति । अत्रापभ्रंशा इत्युक्तिस्तु संस्कृतेतरप्राकृतभाषाभिप्राया । अत एव दण्डिना—

शास्त्रेषु संस्कृतादन्यदपभ्रंशतयोदितम् ।
(काव्यादर्शे—१-३६)

इत्युक्तं च ॥

एवं च संस्कृतभाषाव्यवहाराशक्तजनसमुदीरितसंस्कृतानुकारिभाषायाः प्राकृतत्वात्संस्कृतमूलकमेव प्राकृतमिति निर्धार्यते ॥

यत्तूक्तम्—

प्राकृतसंस्कृतमागधपिशाचभाषाश्च शूरसेनी च ।
षष्ठोऽत्र भूरिभेदो देशविशेषादपभ्रंशः ॥

इति रुद्रटीयकाव्यालङ्कारश्लोकटीकायां जिनमतानुयायिना नमिसाधुना "सकलजगज्जन्तूनां व्याकरणादिभिरनाहितसंस्कारस्सहजो वचनव्यापारः प्रकृतिः ; तत्र भवं सैव वा प्राकृतम्। 'आरिसवअणे सिद्धं देवाणं अद्धमागहा वाणी' इत्यादिवचनाद्वा प्राक्पूर्वं कृतं प्राक्कृतं बालमहिलादिसुबोधं सकलभाषानिबन्धनभूतं वचनमुच्यते । मेघनिर्मुक्तजलमिवैक

स्वरूपं तदेव च देशविशेषात्संस्कारकरणाच्च समासादितविशेषं सत्संस्कृताद्युत्तरविभेदानाप्नोति। अत एव शास्त्रकृता प्राकृतमादौ निर्दिष्टम्। तदनु संस्कृतादीनि। पाणिन्यादिव्याकरणोदितशब्दलक्षणेन संस्करणात्संस्कृतमुच्यते।" इति, तत्प्रायशो जैनग्रन्थानां प्राकृतभाषायां दर्शनात्प्राकृतभाषाप्रशंसनाय प्रौढिवादेनोक्तमित्येव मन्यामहे। यदि तदुक्तरीत्या व्याकरणादिभिरनाहितसंस्कारकभाषाणां प्राकृतत्वं स्यात्, तर्हि कात्यायनवाल्मीकिहेमचन्द्रादिव्याकरणाहितसंस्कारवत्त्वान्मागध्या-दीनामपि प्राकृतत्वं न स्यात्। उक्तं चानेनैव नमिसाधुनोत्तरत्र मागध्या-दीनामपि प्राकृतत्वम्। प्रत्युत व्याकरणाद्याहितसंस्कारकत्वात्तासामपि संस्कृतत्वमेव च स्यात्। न हीदं कस्यापि संमतम्। किं चात्र मूलभूतरुद्र-टीयश्लोके एककारकप्राकृतशब्दस्यैवोपलम्भात्सर्वैरपि ग्रान्थिकैस्तथै-वोक्तत्वाच्च प्राकृतस्य प्राचीनतासमर्थनार्थं प्राक्कृतमित्यानुपूर्वीमभ्युपेत्य प्राक् कृतं प्राक्कृतमिति व्युत्पादनं च स्वकपोलकल्पनामूलमेव। तथा रुद्र-टेन प्रथमं प्राकृतशब्दग्रहणं च न प्राकृतभाषायाः संस्कृतमूलत्वाभि-प्रायकम्। आर्यावृत्तानुगुण्येन तथोक्त्या केवलभाषानामनिर्देशपरमेव तदिति मन्यामहे। अत एव भाषाविभागप्रदर्शनावसरे—

संस्कृतं प्राकृतं चैतदपभ्रंश इति त्रिधा। (भा-अलं-१-१६)

संस्कृतं प्राकृतं तस्यापभ्रंशो भूतभाषितम्।
इति भाषाश्चतस्रोऽपि यान्ति काव्यस्य कायताम्॥

(वाग्भटालं.—२-१)

तदेतद्वाङ्मयं भूयः संस्कृतं प्राकृतं तथा।
अपभ्रंशश्च मिश्रं चेत्याहुरार्याश्चतुर्विधम्॥ (दण्डिकाव्या.—१-३२)

इत्यादिना चिरंतनैर्भामहवाग्भटदण्ड्यादिभिस्सर्वैरपि संस्कृतभाषैव प्रथमं परिगणिता दृश्यते॥

तथा 'पाणिन्यादिव्याकरणोदितशब्दलक्षणेन संस्करणात्संस्कृत-मित्युच्यते' इत्युक्तिरपि न प्रामाणिकपदवीमवगाहते। पाणिन्यादिव्याकरण-शास्त्राणि हि नापूर्वान् शब्दान् साधून् कल्पयन्ति। न वा प्रकारान्तर-स्थितान् अन्यथयन्ति, किंत्वनादिपरंपरासिद्धानामेव प्रयुक्तानां साधु-शब्दानामवगमाय प्रकृतिप्रत्ययादिकल्पनारूपेण लघुनोपायेनान्वाख्यानार्थं प्रावर्तन्त। अत एव हि भगवता वार्तिककृता 'सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शास्त्रेण धर्मनियमः क्रियते यथा वैदिकलौकिकेषु' इति

न्यगादि । अभाषि च भगवता पतञ्जलिना ‘ यथालक्षणमप्रयुक्ते ’ (पा. सू भा. १-१-२४) इति। अत्रैतद्भाष्यविवरणकृता कैयटेनापि यथालक्षणमित्यत्र पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावाभ्युपगमे प्रयुक्तेष्वपि लक्षणानतिक्रमसत्त्वाद्- प्रयुक्त इति वाक्यशेषस्याव्यावर्तकता स्यादिति तत्परिहाराय यथा- लक्षणमित्यत्र योग्यतार्थकयथाशब्देन अलक्षणपदस्याव्ययीभावसमास- तामभिप्रेत्य अप्रयुक्ते लक्षणाभावस्यैव योग्यतेत्यभिसंधाय ‘ नैव वा लक्षण- मप्रयुक्ते प्रवर्तते प्रयुक्तानामेवान्वाख्यानात् ’ इति व्याख्यातम्। तथा च मूलभूतप्राकृतभाषानुपूर्व्याः पाणिन्यादिकृतव्याकरणशास्त्रेण संस्कारा- त्संस्कृता भाषेति दुर्वचम्। संस्कृतभाषाया अनादिनिधनवेदसिद्धतया देवभाषात्वाच्च युक्तं तन्मूलकत्वमेवेतरासां सर्वासामपि भाषाणामिति निर्धारयामः। अत एव—

संस्कृतं स्वर्गिणां भाषा शब्दशास्त्रेषु निश्चिता।
प्राकृतं तज्जतत्तुल्यदेश्यादिकमनेकधा॥ (वाग्भटालं.—२-२)

इति जिनमतानुयायिनैव वाग्भटेनाप्युक्तम्। अत्र ‘देवानां भाषा संस्कृतं भवति। किंविशिष्टा? शब्दशास्त्रेषु व्याकरणेषु निश्चिता सम्यग्व्युत्पत्त्या निर्णीता। प्रकृतेः संस्कृतादागतं प्राकृतं अनेकधा अनेकप्रकारैर्भवति ’ इत्येतट्टीकायां सिंहदेवगणिनाऽप्युक्तम्। तथा काव्यादर्शे—

संस्कृतं नाम दैवी वागन्वाख्याता महर्षिभिः।
तद्भवस्तत्समो देशीत्यनेकः प्राकृतक्रमः॥

इति दण्डिनाऽप्यभ्यधायि॥

प्राकृतस्य संस्कृतमूलकत्वादेव हि कात्यायनेनापि शौरसेनीनिरूप- णावसरे तत्प्रकृतित्वेन संस्कृतं ग्राह्यमिति ‘ प्रकृतिस्संस्कृतम् ’ इति च सूत्रितम्। तथैवैतद्वाल्मीकीयप्राकृतसूत्रजालान्तेऽपि ‘ शेषं संस्कृतवत् ’ इति सूत्रं दृश्यते। यदि संस्कृतमूलकत्वं प्राकृतस्य न स्यात्तदा संस्कृत- वत्प्रक्रियातिदेशो नोपपद्येत। सूत्रेषु सर्वत्र संस्कृतसिद्धशब्दानुपादाय- प्रक्रियाविशेषविधानमनुपपन्नमेव च स्यात्। अत एव हेमचन्द्रोऽप्यध्याय- सप्तकेन संस्कृतभाषाव्याकरणसूत्राणि प्रणीय ततोऽन्तिमेऽष्टमेऽध्याये आदौ ‘ अथ प्राकृतम् ’ इति सूत्रयित्वा स्वयमेव तद्वृत्तौ ‘ प्रकृतिस्संस्कृतं, तत्र भवं तत आगतं वा प्राकृतम् ’ इति सुस्पष्टमेव व्याचख्यौ। तथैत- द्वाल्मीकीयवृत्तौ त्रिविक्रमदेवेनापि—

प्रकृतेस्संस्कृतात्साध्यमानात्सिद्धाच्च यद्भवेत्।
प्राकृतस्यास्य लक्ष्यानुरोधिलक्ष्म प्रचक्ष्महे॥

इत्युक्तम् । तथा प्राकृतसर्वस्वकृता मार्कण्डेयेनापि 'प्रकृतिस्संस्कृतं, तत्र भवं प्राकृतमित्युच्यते' इत्युक्तम् । तस्मात्प्रकृतिः संस्कृतम्, तत आगतं प्राकृतमित्येव युक्तं मन्यामहे ॥

प्राकृतभाषाविभागः.

इदं च प्राकृतं कात्यायनमते माहाराष्ट्री पैशाची मागधी शौरसेनी इति चतुर्धा विभज्यते। तत्र पैशाची मागधी च शौरसेनीविकृतित्वेनाभिधीयेते, 'प्रकृतिश्शौरसेनी' इति पैशाचीनिरूपणावसरे मागधीनिरूपणावसरे च सूत्रितत्वात्। शौरसेनी तु संस्कृतविकृतिः प्राकृतवत्, शौरसेनीनिरूपणावसरे 'प्रकृतिस्संस्कृतम्' इति सूत्रदर्शनात्। माहाराष्ट्र्याः प्राकृतत्वेनापि व्यवहारो दृश्यते। अत एव कात्यायनप्राकृतसूत्रजालान्ते 'शेषं महाराष्ट्रीवत्' इति सूत्रे 'महाराष्ट्रीपदेनात्र प्राकृतग्रहणं बोध्यम्।' इति तत्रत्यमनोरमाख्यवृत्तिग्रन्थश्चोपपद्यते। दण्डिनाऽप्युक्तं—

महाराष्ट्राश्रयां भाषां प्रकृष्टं प्राकृतं विदुः।

इति। अत्र नाटकेषूत्तमपात्रप्रयोज्यत्वान्माहाराष्ट्र्याख्यप्राकृतस्य प्रकृष्टत्वोक्तिः। अत एव हेमचन्द्रेणेदं प्राकृतमार्षत्वेनोत्कीर्तितम्। संस्कृतेतरभाषासामान्ये प्रवर्तमानः प्राकृतशब्दस्तु साक्षात्परंपरया वा संस्कृतरूपप्रकृतिसमुत्पत्तिरूपप्रवृत्तिनिमित्तेन प्रवृत्तस्यादित्यभ्युपेयम्। संस्कृतेतरभाषावान्तरभूतप्राकृतमेव माहाराष्ट्रीपदेन क्वचिदर्धमागधीपदेनापि व्यपदिश्यत इति ज्ञायते॥

श्रीवाल्मीकीयप्राकृतशब्दानुशासनतद्वार्त्तितद्व्याख्यापरिशीलनायां तु संस्कृतेतरभाषायाः प्राकृतशौरसेनीमागधीपैशाचीचूलिकापैशाच्यपभ्रंशभेदेन षोढा विभाग इत्यवसीयते॥

हेमचन्द्राशयपरिशीलनायामप्येवं प्रतिभाति—भाषा द्विविधा सांस्कृती प्राकृती चेति। तत्र प्राकृती आर्षी शौरसेनी मागधी पैशाची चूलिकापैशाची अपभ्रंश इति षड्विधेति। तथाहि तेनैवादौ अध्यायसप्तकपरिमितेन सूत्रजालेन संस्कृतभाषाप्रक्रियां प्रायः पाणिनीयव्याकरणानुरोधेनैव प्रकाश्य ततः श्रीवाल्मीकीयप्राकृतशब्दानुशासनमेव प्रायशोऽनुरुध्य प्राकृतभाषाप्रक्रियाप्रकाशनपरेऽन्तिमेऽष्टमेऽध्याये आदौ 'अथ प्राकृतम्' (हे. प्रा. शब्दा ८-१-१) इति सूत्रयित्वा ततः 'आर्षम्' (हे. प्रा. शब्दा. ८-१-३) इत्यारभ्य 'धातवोऽर्थान्तरेऽपि' (हे. प्रा. शब्दा. ८-४-२५८) इत्यन्तेन सूत्रजालेन आर्ष(प्राकृत)प्रक्रिया

प्रदर्शिता। ततः 'तो दोऽनादौ शौरसेन्यामयुक्तस्य' इत्यारभ्य षड्विंशत्या सूत्रैः शौरसेनीप्रक्रियां निरूप्य तत्रानुक्तस्थले 'शेषं प्राकृतवत्' (हे. प्रा. शब्दा. ८-४-२८६) इत्यनेन पूर्वोक्तार्षप्राकृतप्रक्रियातिदेशः कृतः। तदनन्तरं 'अत एत्सौ पुंसि मागध्याम्' (हे. प्रा. शब्दा. ८-४-२८७) इत्यारभ्य पञ्चदशभिस्सूत्रैः मागधीभाषां व्याकृत्य तत्रानुक्तस्थले 'शेषं शौरसेनीवत्' (हे. प्रा. शब्दा. ८-४-३०२) इत्यनेन शौरसेनीप्रक्रिया ऽतिदिष्टा। पश्चात् 'ज्ञो ञः पैशाच्याम्' (हे. प्रा. शब्दा. ८-४-३०३) इत्यारभ्य विंशत्या सूत्रैः पैशाचीं व्युत्पाद्य तत्रानुक्तस्थले 'शेषं शौरसेनीवत्' (हे. प्रा. शब्दा ८-४-३२४)इत्यनेन शौरसेनीप्रक्रियातिदेशः सूचितः। तदनु 'चूलिकापैशाचिके तृतीयतुर्ययोराद्यद्वितीयौ' (हे. प्रा. शब्दा. ८-४-३२५) इत्यारभ्य त्रिभिस्सूत्रैश्चूलिकापैशाची-भाषाप्रक्रियां संगृह्य तत्रानुक्तस्थले 'शेषं प्राग्वत्' (हे. प्रा. शब्दा ८-४-३२८) इत्यनेन पैशाचीरीतिरनुशिष्यते। तदुपरि 'स्वराणां प्रायोऽ-पभ्रंशे' (हे. प्रा. शब्दा. ८-४-३२९) इत्यारभ्य ११७ सूत्रैरपभ्रंशभाषा-प्रक्रियां निरूप्य तत्राप्यनुक्तस्थले शौरसेनीप्रक्रियामेवातिदिश्यान्ते षट्-स्वपि भाषास्वनुक्तस्थले संस्कृतवत्प्रक्रियातिदेशेनोपसंहृतम्। इत्थं च श्रीवाल्मीकिहेमचन्द्रयोः प्राकृतभाषाव्युत्पादनविषये प्रायशस्समान एवाशय इति ज्ञायते॥

प्राकृतसर्वस्वकृन्मार्कण्डेयमते तु -प्राकृतस्य भाषाविभाषापभ्रंश-पैशाचीभेदेन चतुर्धा विभागः, तत्र भाषाया माहाराष्ट्रीशौरसेनी प्राच्यावन्तीमागधीभेदेन पञ्चधा विभागः, विभाषायाः शाकारी-चाण्डालीशाबर्याभीरिकीशाकीभेदेन पञ्चधा विभागः, अपभ्रंशस्य द्राविड्यान्ध्रीवर्जं सप्तविंशतिधा विभागः, पैशाच्याः कैकेय्यादिभेदेन त्रेधा विभागश्च परिकलितो दृश्यते। इत्थं च सर्वैरपि प्राकृतवैयाकरणैः प्राकृती शौरसेनी मागधी पैशाची चेति चतस्रो भाषाः परिगृहीता इति ज्ञायते। श्रीवाल्मीकीयप्राकृतशब्दानुशासनहेमचन्द्रशब्दानुशासययोस्तु चूलिका-पैशाच्यपभ्रंशाह्वयमधिकं प्राकृतभाषाद्वयमभिप्रेत्य प्राकृतभाषायाः षाड्विध्यमुररीकृतमित्यलं विस्तरेण॥

प्राकृतादिनामधेयनिदानम्, प्राकृतादिभाषाणां विनियोगक्रमश्च.

अथेदानीं प्राकृतादिभाषाव्यपदेशनिमित्तं तद्विनियोगप्रकारश्च संगृ-ह्यते। यथा—प्राकृतभाषा महाराष्ट्रदेशोद्भूतत्वान्माहाराष्ट्रीत्युच्यते। तथा

शूरसेनमगधपिशाचादिदेशोद्भूतत्वादन्याश्चतस्रो भाषाः शौरसेनीमागधीपैशाचीचूलिकापैशाच्य इत्युच्यन्ते। षष्ठी त्वपभ्रंशभाषा निहीनाभीरादिव्यवह्रियमाणतया तथोच्यते। दृश्यकाव्येषु तु स्त्रीपात्राणां प्राकृतभाषा, मध्यमाधमपात्राणां शौरसेनी, धीवरादीनां मागधी, रक्षःपिशाचादीनां पैशाचीचूलिकापैशाच्यौ, चण्डालयवनादीनामपभ्रंशभाषेति षड्भाषाचन्द्रिकोपोद्घातेऽभ्यधायि॥

यथा—

षड्विधा सा प्राकृती च शौरसेनी च मागधी।
पैशाची चूलिकापैशाच्यपभ्रंश इति क्रमात्।
तत्र तु प्राकृतं नाम महाराष्ट्रोद्भवं विदुः।
शूरसेनोद्भवा भाषा शौरसेनीति गीयते।
मगधोत्पन्नभाषां तां मागधीं संप्रचक्षते।
पिशाचदेशनियतं पैशाचीद्वितयं भवेत्।
पाण्ड्यकेकयवाह्लीकसिंहनेपालकुन्तलाः।
सुधेष्णभोजगान्धारहैवकन्नोजकास्तथा।
एते पिशाचदेशाः स्युस्तद्देश्यस्तद्गुणो भवेत्।
पिशाचजातमथवा पैशाचीद्वयमुच्यते।
अपभ्रंशस्तु भाषा स्यादाभीरादिगिरां चयः।
कविप्रयोगानर्हत्वान्नापशब्दस्स तु क्वचित्।
तत्र तु प्राकृतं स्त्रीणां सर्वासां नियतं भवेत्।
अधमे मध्यमे वाऽपि शौरसेनी प्रयुज्यते।
धीवराद्यतिनीचेषु मागधी विनियुज्यते।
रक्षःपिशाचनीचेषु पैशाचीद्वितयं भवेत्।
अपभ्रंशस्तु चण्डालयवनादिषु युज्यते।

इति। केषु चिन्निमित्तेषु नाटकीयपात्राणां तत्तद्भाषाव्यत्ययोऽप्यभ्युपगम्यते। तदपि तत्रैव यथा—

सर्वेषां कारणवशात्कार्यो भाषाव्यतिक्रमः।
माहात्म्यस्य परिभ्रंशं मदस्यातिशयं तथा।
प्रच्छादनं च विभ्रान्तिं यथालिखितवाचनम्।
कदाचिदनुवादं च कारणानि प्रचक्षते॥

इति॥

एतत्प्राकृतसूत्रकर्तृपरिचयः.

'सिद्धिर्लोकाच्च' इत्यारभ्य 'झाडगास्तु देश्यास्सिद्धाः' इत्यन्तस्यास्य अध्यायत्रितयपरिमितस्य प्राकृतशब्दानुशासनस्य प्रणेता वाल्मीकिरिति एतद्व्याख्यानभूतषड्भाषाचन्द्रिकाकृता लक्ष्मीधरसूरिणा—

वाग्देवी जननी येषां वाल्मीकिर्मूलसूत्रकृत् ।

इत्यनेनाभिहितं दृश्यते । ग्रन्थप्रदर्शिनीपुस्तकमालायां मुद्रिते त्रिविक्रमवृत्तिसहिते कोशे परिदृश्यमानटिप्पण्यां तु—

प्राकृतपदार्थसार्थप्राप्त्यै निजसूत्रमार्गमनुजिगमिषताम् ।
वृत्तिर्यथार्थसिद्ध्यै त्रिविक्रमेणागमक्रमात्क्रियते ॥
प्राकृतरूपाणि यथा प्राच्यैराहेमचन्द्रमाचार्यैः ।
विवृतानि तथा तानि प्रतिबिम्बन्तीह सर्वाणि ॥

इति त्रिविक्रमवृत्त्युपोद्धाते 'निजसूत्रमार्गमनुजिगमिषताम्' इत्यस्य 'निजानि स्वीयानि यानि सूत्राणि तेषां मार्गमनुजिगमिषताम्' इत्यर्थमभिप्रेत्य 'प्राच्यैराहेमचन्द्रमाचार्यैः' इत्यस्य स्थाने 'प्राच्यैतसहेमचन्द्राद्यात्' इति पाठान्तरं प्रदर्श्य "एतत्पाठमनुसृत्यैव षड्भाषाचन्द्रिकाकारेणोक्तं 'वाग्देवी जननी येषां वाल्मीकिर्मूलसूत्रकृत्' इति तदेतत् निजसूत्रमार्गमनुजिगमिषतामिति त्रिविक्रमग्रन्थेनापास्तम्" इति ग्रन्थेन एतत्प्राकृतशब्दानुशासनस्य वाल्मीकिकर्तृकत्वाभिप्रायकः षड्भाषाचन्द्रिकाग्रन्थः खण्डितो दृश्यते । तेन च ज्ञायते निरुक्तटिप्पणीकृन्मते प्राकृतशब्दानुशासनाख्यमूलसूत्रप्रणेताऽपि वृत्तिकृत् त्रिविक्रमदेव एवेति ॥

वयं तु मन्यामहे त्रिविक्रमदेवो वृत्तेरेव प्रणेता न तु सूत्रजालस्येति षड्भाषाचन्द्रिकाकृता 'वाल्मीकिर्मूलसूत्रकृत्' इत्युक्तमेव साध्विति । ननु 'निजसूत्रमार्गमनुजिगमिषताम्' इति त्रिविक्रमवृत्तिग्रन्थादेव सूत्रजालस्यापि त्रिविक्रमोपज्ञत्वं सिद्धमिति टिप्पणीकृता साधितमेवेति चेन्न । निजसूत्रमार्गमित्यस्य निजानि स्वीयानि यानि सूत्राणि तेषां मार्गमिति नार्थः । किं तु निजः स्वाभाविकोऽनारोपितः सूत्रशैलीस्वरससिद्धो यस्सूत्रमार्ग इत्येवार्थो वर्णनीयः । अत एव तत्रैवोत्तरार्धे 'आगमक्रमात्क्रियते' इत्युक्तम् । ततश्च सूत्रस्वरससिद्धोऽर्थः पूर्वव्याख्यातृपरंपराक्रममनुरुध्य प्रदर्श्यत इत्येवार्थस्साधीयान् पर्यवस्यति । सूत्रजालस्यापि वृत्तिकृत्त्रिविक्रमोपज्ञत्वे तदीयायामेव वृत्तौ आगमक्रमानुसरणोक्तिः कथं घटेत?

किंचैतच्छब्दानुशासन एव द्वितीयाध्याये प्रथमपादे 'केवले णवर' (प्रा. सू. २-१-४६) इति सूत्रे त्रिविक्रमवृत्तावेव—"केचित्तु केवलानन्तर्ययोर्णवरणवरिअ इत्येकमेव सूत्रमाहुः" इत्युक्तम्। सूत्रजालस्यापि त्रिविक्रमप्रणीतत्वाभ्युपगमे तदुपज्ञत्वात्सूत्रजालस्य तदीयसूत्रानुपूर्व्यामन्येषां केषांचित्पाठान्तरपक्षस्यैवानुदयात् केचित्त्वित्यादित्रिविक्रमवृत्तिग्रन्थस्यैवाभित्तिचित्रायितत्वमापद्येत। तस्माच्चावसीयत एतत्सूत्रजालस्य कर्ता त्रिविक्रमादन्य एवेति। स च प्राचीनलक्ष्मीधरोक्तया वाल्मीकिरेव स्यात्। परं तु स वाल्मीकिः श्रीमद्रामायणप्रणेतैवेत्यत्र अनन्यथासिद्धं प्रमाणं नोपलभ्यते। अत एव 'अनुक्तमन्यशब्दानुशासनवत्—कौमारजैनेन्द्रपाणिनीयप्रभृतिषु व्याकरणेषु यथोक्तं तथैव वेदितव्यम्' इति त्रिविक्रमवृत्तावभिहितं दृश्यते। न हि पाणिन्यादिभ्योऽनन्तरो वाल्मीकिमहर्षिः। किं चात्र सूत्रे शातवाहनाद्याधुनिकनाम्नां ग्रहणाच्च वाल्मीकिमहर्षेरन्य एव पण्डितप्रकाण्डो वाल्मीकिनामा कश्चित्स्यादिति वयं संभावयामः॥

महीशूरनगर्यामान्ध्रलिप्यां मुद्रितस्य मल्लिकामारुताख्यप्रकरणकोशस्यादौ श्रीरङ्गस्थवाणीविलासमुद्राक्षरशालायां च मुद्रिते शंभुरहस्ये—

को विनिन्देदिमां भाषां भारतीमुग्धभाषितम्।
यस्याः प्रचेतसः पुत्रो व्याकर्ता भगवानृषिः॥
गार्ग्यगालवशाकल्यपाणिन्याद्या यथर्षयः।
शब्दराशेस्संस्कृतस्य व्याकर्तारो महत्तमाः॥
*तथैव प्राकृतादीनां षड्भाषाणां महामुनिः।
आदिकाव्यकृदाचार्यो व्याकर्ता लोकविश्रुतः॥
यथैव रामचरितं संस्कृतं तेन निर्मितम्।
तथैव प्राकृतेनापि निर्मितं हि सतां मुदे॥
पाणिन्याद्यैश्शिक्षितत्वात्सांस्कृती स्याद्यथोत्तमा।
प्राचेतसव्याकृतत्वात्प्राकृत्यपि तथोत्तमा॥
प्राकृतं चार्षमेवेदं यद्धि वाल्मीकिशिक्षितम्।
तदनार्षं वदेद्यो वै प्राकृतस्स्यात्स एव हि॥

इत्यादीनि प्राकृतसूत्रजालस्यास्य प्राचेतसवाल्मीकिकर्तृकत्वे प्रमाणान्युपलभ्यन्ते। तत्परिशीलनायां च एतत्प्राकृतशब्दानुशासनादन्यदेव एतन्मूल-

भूतं वाल्मीकिमहर्षिप्रणीतं प्राकृतव्याकरणसूत्रजालं स्यादित्यभ्युपेयमिति प्रतिभाति । अत एव षड्भाषाचन्द्रिकायामपि 'सूत्रकृत्' इत्येतावन्मात्रमनुक्त्वा 'मूलसूत्रकृत्' इत्युक्तमिति वयं संचिन्तयामहे ॥

एतत्प्राकृतसूत्रव्याख्यातृपरिचयः.

एतद्वाल्मीकीयप्राकृतसूत्रव्याख्यारूपस्य प्राकृतमणिदीपाह्वयस्यास्य रचयिता चिन्नबोम्मभूपाल इत्येतद्ग्रन्थोपोद्घातान्ते परिदृश्यमानेन—

अनुग्रहाद्ब्राह्मणपुङ्गवानामवाप्तविद्यश्चिन्नबोम्मभूपः ।
करोत्यमुं प्राकृतरत्नदीपं मन्दानिलस्पन्दनिभैर्वचोभिः ॥

इति श्लोकेन यद्यपि प्रतीयते, तथाऽप्यत्रैव तत्तत्प्रकरणान्ते परिदृश्यमानायाः—

'इति श्रीमद्दक्षिणसमुद्राधीश्वरचोक्कनाथभूपालप्रियसचिव-सज्जनावलम्ब-ब्रह्मण्यबिरुदाङ्क-चिन्नबोम्मभूपालहृदयकुहरविहरमाण-साम्बशिवप्रेरितेनाप्पयदीक्षितेन कृते प्राकृतमणिदीपे'

इति प्रशस्तिपङ्क्त्याः परिशीलनया चिन्नबोम्मभूपालप्रेरितः श्रीमानप्पय्यदीक्षिताह्वयसुधीरेवास्य कर्तेत्यवसीयते । ततश्च 'अनुग्रहात्' इत्याद्युपोद्घातान्तदृश्यमानश्लोके 'करोति' इत्येतदन्तर्भावितण्यर्थक इत्यभ्युपगन्तव्यम् । अथवा अप्पय्यदीक्षितसुधीरेव स्वप्रणीतमप्येतं ग्रन्थं स्वाश्रयभूतचिन्नबोम्मभूपालकृतत्वेन व्यपदिदेशेत्यभ्युपेयम् । तत एवात्रोपोद्घाते—

वार्तिकार्णवभाष्याद्या अप्पयज्वकृताश्च ये ।

इत्यत्र, तथा तिङन्तप्रकरणे 'स्यस्य सो लृटि' इति सूत्रे 'हसिस्सइ' इत्युदाहृत्य 'शेषादेशस्येति द्वित्वं केचिदाहुः, प्रकरणभेदान्नेत्यस्मद्दीक्षिताः' इत्यत्र च 'अप्पयज्व' इति 'दीक्षिताः' इति चाप्पय्यदीक्षितसुधीनामानु-दोऽपि नानुपपद्यते ॥

चिन्नबोम्मभूपसमाश्रिताप्पय्यदीक्षितप्रणीतत्वादेव चात्रोत्तरत्र तत्तद्भाषाप्रकरणान्ते

जेउ चिणबोम्मणिवई वम्महपरिहाविणिम्मळाआरो ।
मणोरहपूरणचउरो जं पेक्खिरमग्गिराणमत्थीणं ॥ १ ॥

[छाया —जयतु चिन्नबोम्मनृपतिर्मन्मथपरिभाविनिर्मलाकारः ।
मनोरथपूरणचतुरो यद्दृष्टं तद्याचमानानामर्थिनाम् ॥]

जुवइजणो सुरतरुणो नावेदि सिरं सुमाइ अवचिणिदुं ।
उवगदुअ वण्णिअंतो बोम्मणरेंदस्स वितरणउणाइं ॥ २ ॥
[छाया—युवतिजनस्सुरतरोर्नमयति शिरस्सुमान्यपचेतुम् ।
उपगम्य वर्णयन् बोम्मनरेन्द्रस्य वितरणगुणान् ॥]
शाळदनीळदपाळदनाळदशुळकळडिशाळिशकळनिअळे ।
बोम्मनिवाळ जशे दे दशदिशमेशे पआशेदि ॥ २ ॥
[छाया—शारदनीरदपारदनारदसुरकरटिसदृशकरनिकरम् ।
बोम्मनृपाल यशस्ते दश दिश एतत्प्रकाशयति ॥]
ईसीसितुंनयातो तेसिजना तलइ बोम्मभूमिंतो ।
ईतिसमनअं न मुनति सक्कपतं ते बळातु गेण्हन्ति ॥
[छाया—ईषदीषदुर्नयाद्विषिजनान् दलयति बोम्मभूमीन्द्रः ।
ईदृशनयं न जानाति शक्रपदं ते बलाद्गृह्णन्ति ॥]
लधकचतुलकफटम्मि वि चतुलङ्के खण्टितम्मि तेसीनम् ।
पोम्मचनपाल वट्टति अपलङ्कं तानअस्स नीसंकं ॥
[छाया—रथगजतुरगभटे अपि चतुरङ्के खण्डिते द्वेषिणाम् ।
बोम्मजनपाल वर्तते अपराङ्कं त्राणाय निश्शङ्कम् ॥]
इत्येतानि परिदृश्यमानानि चिनबोम्मभूपालस्तावकानि पद्यान्युपपद्य ग्रन्थसमाप्त्यनन्तरं दृश्यमानं—
गुरुणो मज्झ विज्जाण सइसम्माणिअत्थिणो ।
झाआमि पाअपोम्माइ सच्चिआणंदसत्थिणो ॥
[छाया—गुरोर्मम विद्यानां सदा संमानितार्थिनः ।
ध्यायामि पादपद्मे सच्चिदानन्दशास्त्रिणः ॥]

इतीदं पद्यं तु अप्पय्यदीक्षितीयस्याप्येतस्य चिनबोम्मभूपकृतत्वव देशबलात्समायातमाहोस्वित् ग्रन्थलेखकप्रणीतं वा स्यादित्यद्ययावत्स लब्धप्रमाणबलादवसीयते । स चायमप्पय्यदीक्षितः को नामेति जिज्ञा यामत्रैव तत्तत्प्रकरणान्तेषु 'चिनबोम्मभूपालहृदयकुहरविहरमाणसा शिवप्रेरितेनाप्पयदीक्षितेन' इत्युक्तिदर्शनाद्विजयनगरदेशाधीशा चिनबोम्मभूपालं समाश्रितः शताधिकप्रबन्धनिर्मातृत्वेन सुप्रतीतः श्री नप्पय्यदीक्षितेन्द्र एव स्यादिति सम्भाव्यते । श्रीकण्ठाचार्यप्रणीतत परिदृश्यमानस्य श्रीब्रह्मसूत्रश्रीकण्ठभाष्यस्य सुप्रसिद्धाप्पय्यदीक्षितप्र तायां शिवार्कमणिदीपिकाव्याख्यायां तत्तदध्यायपादान्तेषु—' इ

श्रीशिवातिवादिमूर्धन्य-शिवदर्शनस्थापनधुरन्धर-सकलदेवभूदेवप्रतिष्ठापक-श्रीमच्चिन्नबोम्मभूपालहृदयकुहरविहरमाण-श्रीसाम्बशिवप्रेरितस्याप्पयदीक्षितस्य कृतौ श्रीकण्ठाचार्यविरचितब्रह्ममीमांसाभाष्यव्याख्यायां शिवार्कमणिदीपिकायां' इति परिदृश्यमानायां प्रशस्तिपङ्क्तौ तथैतत्प्राकृतमणिदीपेऽपि तत्तत्प्रकरणान्तेषु 'इति श्रीदक्षिणसमुद्राधीश्वरचोक्कनाथभूपालप्रियसचिव-सज्जनावलम्ब-ब्रह्मण्यविरुदाङ्कचिन्नबोम्मभूपालहृदयकुहरविहरमाणसाम्बशिवप्रेरितेनाप्पयदीक्षितेन कृत प्राकृतमणिदीपे' इति परिदृश्यमानायां प्रशस्तिपङ्क्तौ च 'चिन्नबोम्मभूपालहृदयकुहरविहरमाणसाम्बशिवप्रेरितस्याप्पयदीक्षितस्य' इत्यानुपूर्व्यैकरूप्यदर्शनादप्येतत्प्रबन्धकर्ता सुप्रसिद्धोऽप्पयदीक्षितेन्द्र एवेति निर्धार्यते। अत्रोभयत्र प्रशस्तिपङ्क्त्योर्दृश्यमानं चिन्नबोम्मभूपालविशेषणवैलक्षण्यं तु तत्तद्ग्रन्थानुगुणौचित्यमूलकमेवेति ज्ञायते। तस्मादेतत्प्रणेतुः सुप्रसिद्धाप्पयदीक्षितादन्यत्वे अनन्यथासिद्धं प्रबलतरं प्रमाणं गवेषणीयमिति विरम्यते॥

एतद्व्याख्याकृतोऽप्पय्यदीक्षितेन्द्रस्य जननकालः.

स चायमप्पय्यदीक्षितेन्द्रः कदापुनरेतद्भूमण्डलमात्मनो जनुषा मण्डयामासेति चिन्तायामस्मिन् विषये एतत्प्रणीतप्रबन्धेषु सुस्पष्टकण्ठोक्तिं नोपलभामहे। तथाऽपि शिवानन्दाख्यसंयमिना प्रणीते अप्पयदीक्षितचरितनाम्नि चम्पूप्रबन्धे—

> वीणानन्तचर (४६५४) संख्यालसितकलिसमाभाक्प्रमादीचवर्षे
> कन्यामासेऽथ कृष्णप्रथमतिथियुतेऽप्युत्तरप्रोष्ठपाद्भे।
> कन्यालग्नेऽद्रिकन्यापतिरसितदयाशेवधिर्वैदिकेषु
> श्रीदेव्यै प्राग्यथोक्तं समजनि स समीपेऽत्र काञ्चीनगर्याः॥

इत्युपलभ्यमान श्लोकेनैतज्जन्मसमयस्समग्राहि। तथा तत्रैव 'कल्यब्दाः ४६५४, पाण्डवाब्दाः ४६५५, शकाब्दाः १४७५, विक्रमाब्दाः १६१०, कोलाब्दाः ७२९, कृष्णराजाब्दाः २४, कल्यादिदिनानि ७०००७३, प्रभवादि ४६तमे प्रमादीचवत्सरे कन्यामासि पञ्चमे दिने सोमवारे कन्यालग्ने प्रातश्शुभमुहूर्ते वेदविहितकर्मभक्तियोगज्ञानाभ्यासशरणेषु सज्जनेषु कुमतिहतपाषण्डकोलाहलविभीतेषु अनवधिदयानिधिरद्रिकन्यापतिर्यथा प्राक्कालान्तरे श्रीपार्वत्यै शिवरहस्याख्येतिहासे भविष्यत्कथाप्रसङ्गे—

> भारद्वाजकुले देवि कलौ कलुषदूषिते।

इत्यारभ्य--

‘ भूसुराचारनिरतो भविष्ये भूसुरोऽम्बिके ।

इत्यादिवचनोक्तप्रकारेण काञ्चीनगर्याः पश्चात्समीप एव भगवान् समवातरत् ’ इति तच्छ्लोकविवरणं च कृतं दृश्यते ॥

यद्यपीदानीमुपलभ्यमानायां डाक्टर् स्वामिकण्णुपिळ्ळैमहाशय-प्रणीतायां ‘ एफिमरि ’ इत्याख्यातायां प्राच्यकालगणनसूचन्यां तस्मिन् प्रमादीचवत्सरे कन्यामासि पञ्चमे दिने द्वादशीतिथ्याश्लेषानक्षत्रयोगस्यैवोल्लेखो दृश्यते, न त्वेतद्विवरणसंवादी कृष्णप्रतिपदुत्तरप्रोष्ठपद नक्षत्र योगोल्लेखः, तथाऽपि ‘ वीणातत्वज्ञ ’ इत्यादिमूलश्लोके वासराद्यनुल्लेखेन तस्मिन्नेव वत्सरे कन्यामासे द्वाविंशे त्रयोविंशे वा दिने गणितभेदेन पूर्वोक्तो योगस्संभवेदिति स एवास्य दीक्षितेन्द्रस्य जन्मसमयः (A. D. 22-9-1553) स्यादिति संभाव्यते। तत्रैवोत्तरत्र शिवानन्दीये—

लग्ने रवीन्दुसुतयोर्मकरे च मान्दौ
मीने शशिन्यथ वृषे रविजे च राहौ ।
चापे गुरौ क्षितिसुते मिथुने तुलायां
शुक्रे शिखिन्यलिगते शुभलग्न एवम् ॥

इति श्लोकदर्शनात्--

चन्द्रः		राहुः शनिः	कुजः
	अप्पय्यदीक्षित जनन कालिक ग्रहराशिचक्रम्		
मान्दिः			
गुरुः	केतुः	शुक्रः	रविः बुधः लग्नं

इदमप्पय्यदीक्षितेन्द्रजननकालिकग्रहराशिचक्रं निर्दिष्टं भवति ॥

अप्पय्यदीक्षितेन्द्राश्रयभूता राजानः.

एतद्दीक्षितेन्द्रप्रणीतचित्रमीमांसायां परिणामोत्प्रेक्षालङ्कारप्रकरणयोः—

द्विर्भावः पुष्पकेतोर्विबुधविटपिनां पौनरुक्त्यं विकल्प-
श्चिन्तारत्नस्य वीप्सा तपनतनुभुवो वासवस्य द्विरुक्तिः ।

द्वैतं देवस्य दैत्याधिपमथनकलाकेलिकारस्य कुर्वन्
आनन्दं कोविदानां जगति विजयते श्रीनृसिंहक्षितीन्द्रः ॥
(चि-मी.)

नरसिंहमहीपाल विदुस्त्वां मकरध्वजम् ।
मार्गणास्तव सञ्जाताः कथं सुमनसोऽन्यथा ॥ (चि-मी.)

इति श्लोकद्वयस्य दर्शनात्, तथा श्रीयादवाभ्युदयव्याख्या-श्रीकण्ठ-भाष्यवाख्याभूतशिवार्कमणिदीपिका-प्राकृतमणिदीप-समरपुङ्गवप्रणीतया-त्राप्रबन्धेषु—

'श्रीचिन्नतिम्मराजः प्रतापनीराजितक्षमावलयः'।
(या-व्या.)

'भाष्यमेतदनघं विवृण्विति स्वप्नजागरणयोस्समं प्रभुः ।
चिन्नबोम्मनृपरूपभृत्स्वयं मां न्ययुङ्क्त महिलार्धविग्रहः ॥'
(शि-म-दी.)

'चिन्नबोम्मभूपालहृदयकुहरविहरमाणसांबशिवप्रेरितेनाप्पय-दीक्षितेन' (प्रा-म-दी.)

'कर्णश्रीचिन्नबोम्मक्षितिपतिरभितो लम्भयन् शातकुम्भ-
स्तोमं हेमाभिषेकप्रणयनसमये यस्य मूर्तिं प्रशस्याम् ।
रेजे श्रीरङ्गराजाध्वरिवरकलशाम्भोधिरत्नप्रसूते-
र्विद्याकल्पद्रुमस्य स्वयमिव कलयन् जातरूपालवालम् ॥'
(या-प्र.)

इति श्लोकोपलम्भात्, तथैतदीयविधिरसायनचन्द्रालोकयोः—

'प्राप्तं तत्प्रापणीयं किल यदिह कियान् पूरणीयोऽपि नांशः
नानिष्टं वा निवर्त्यं निजविषयतया दृश्यते किंचिदत्र ।
किं तु व्यापारमेष प्रथयति फलसंयोजनार्थं परेषां
प्राप्तः पुण्यैरगण्यैरिव विबुधगणो वेंकटक्षोणिपालम्' ॥
(वि-र.)

'अमुं कुवलयानन्दमकरोदप्पदीक्षितः ।
नियोगाद्वेंकटपतेर्निरुपाधिकृपानिधेः ॥' (कु.)

इत्यादिदर्शनाचायं दीक्षितेन्द्रो विजयनगराधीशानुबन्धिनृसिंह-चिन्न-तिम्म-चिन्नबोम्म-वेंकटभूपालानां समकालिक इति ज्ञायते। तेषां च

भूपालानां समयः क्रैस्ताब्दीयषोडशशतकापरार्धादारभ्य सप्तदशशत-कापरार्धपर्यन्त इति पुरावृत्तविमर्शकास्सङ्गिरन्ते। ततश्चायमपि समयोऽ-नुपदनिर्दिष्टदीक्षितेन्द्रीयसमयमेव संवदतीति नात्र संशयस्यावकाशः। तथा एतदप्पय्यदीक्षितेन्द्रसोदरचारुदीक्षितपौत्रेण नीलकण्ठदीक्षितेन स्वप्रणीतनीलकण्ठविजयचम्पूप्रबन्धान्ते—

अष्टात्रिंशदुपस्कृतसप्तशताधिकचतुस्सहस्रेषु (४७३८)।
कलिवर्षेषु गतेषु ग्रथितः किल नीलकण्ठविजयोऽयम्॥

इति तत्प्रणयनकालो निरदेशि। तत्परिशीलनायामप्येतद्दीक्षितेन्द्रस्य नीलकण्ठदीक्षितपितामहसोदरतया पूर्वप्रदर्शितदीक्षितेन्द्रजननसमयमे-वोपोद्बलयतीति सुव्यक्तमेव॥

अप्पय्यदीक्षितेन्द्रवंशजाः पूर्वपुरुषाः.

एतेषां दीक्षितेन्द्राणां कूटस्थो वक्षस्स्थलाचार्यनामा सुधीन्द्र इत्ये-तत्प्रणीतचित्रमीमांसायां सन्देहालङ्कारध्वन्युदाहरणप्रदर्शनावसरे — ‘यथाऽस्मत्कुलकूटस्थवक्षःस्थलाचार्यविरचिते वरदराजवसन्तोत्सवे’ इत्युक्तिदर्शनादवसीयते। अत्र केचिदेनं वक्षस्स्थलाचार्यं द्राविडभाषायां आच्चान्दीक्षितपदव्यपदेश्यं मन्वानाः

आसेतुबन्धतटमा च तुषारशैलात्
आचार्यदीक्षित इति प्रथिताभिधानम्।
अद्वैतचित्सुखमहाम्बुधिमग्नभाव-
मस्मत्पितामहमशेषगुरुं प्रपद्ये॥

इत्येतद्दीक्षितप्रणीते न्यायरक्षामणौ दर्शनात् एनमेव संस्कृते आचार्य-दीक्षितापरनामानं दीक्षितेन्द्रणां पितामहं चाभिप्रयन्ति। अभिदधते चायमाच्चान्दीक्षितः कदाचित्काञ्चीनगराधीश्वरश्रीवरदराजदेवसेवार्थं महिष्या सार्धं समागत्य पाण्ड्यराजे संसेवमाने सति तन्महिषीसौन्दर्य-भूमानं—

काञ्चित्काञ्चनगौराङ्गीं वीक्ष्य साक्षादिव श्रियम्।
वरदस्संशयापन्नो वक्षस्स्थलमवेक्षते॥

इति सचमत्कारोल्लेखमुपश्लोकयामासेति तदाप्रभृत्यस्य वक्षःस्थलाचार्य इति प्रख्यातिस्संबभूवेति। दीक्षितेन्द्रैरेवायं श्लोकश्च चित्रमीमांसायां सन्देहालङ्कारध्वन्युधाहरणतयोपात्तः परिदृश्यते॥

शिवानन्दयतिप्रणीताप्पयदीक्षितचरितचम्पूप्रबन्धे तु—

श्रीमत्काञ्चीनगरपरिसरे पूर्वपुण्यैकलभ्ये
श्रीमानास्तेऽडयपलमित्यग्रहारस्सुदीप्रः ।
तस्मिन् वक्षःस्थलगणपतेः श्रीभरद्वाजगोत्र-
प्रादुर्भूतादजनि शितधीः श्रीमदाचान्मखीन्द्रः ॥

इत्युक्तिपरिशीलनायां अहर्निशं गणपतेर्हृदये धारणादनुध्यानात् पूर्वप्रदर्शितकिंवदन्त्या एतद्विषयकत्वाद्वा वक्षःस्थलगणपतिरिति प्रख्या-तस्य गणपतिनाम्नस्सुधीमणेस्तनय एवायमाचानदीक्षितो दीक्षितेन्द्रस्य प्रपितामह एव न तु पितामह इति ज्ञायते। अत एव दीक्षितेन्द्रैरपि 'अस्मत्पितामहं' इत्यादिन्यायरक्षामण्युक्तिविलक्षणतया चित्रमीमांसायां 'अस्मत्कुलकूटस्थवक्षःस्थलाचार्य' इत्यत्र 'कूटस्थ' इत्युक्तिरपि स्वरस-तरमुपपद्यते ॥

एवं एतद्दीक्षितेन्द्रप्रणीते कल्पतरुव्याख्याभूतपरिमलग्रन्थे—

श्रीवैकुण्ठाचार्यवंशाम्बुधिहिमकिरणश्रीमदद्वैतविद्या-
चार्यश्रीरङ्गराजाह्वयविसृतयशोविश्वजिद्याजिसूनोः ।

इति। तथा न्यायरक्षामणौ—

'आचार्यदीक्षित इति प्रथिताभिधानं-अस्मत्पितामहमशेषगुरुं'

इति चोक्तिः परिदृश्यते। इत्थं चायं दीक्षितेन्द्रः श्रीवैकुण्ठाचार्यवंश्यस्य वक्षस्स्थलगणपतिनाम्नः प्रपौत्रः आचानदीक्षितापरनाम्न आचार्यदीक्षि-तस्य पौत्रः श्रीरङ्गराजाध्वरिणः पुत्रश्चेति निर्धार्यते। केचित्तु दीक्षितेन्द्रमेनं श्रीवैकुण्ठाचार्यवंश्यस्य श्रीरङ्गराजाध्वरिणो दौहित्रं मन्यन्ते। उदाहृतस्य 'श्रीवैकुण्ठाचार्य' इत्यादिपद्यस्य परिशीलनायां तु दीक्षितेन्द्रपिता श्रीरङ्ग-राजाध्वरीति, तद्वंशकूटस्थ एव श्रीवैकुण्ठाचार्य इति च स्वरसतरं प्रतीत्या श्रीवैकुण्ठाचार्यस्य मातामहवंशकूटस्थत्वं श्रीरङ्गराजाध्वरिणो मातामहत्वं च कथं सङ्गच्छेतेति सुधीभिर्विभावनीयम् ॥

दीक्षितेन्द्रस्यास्य पित्रा कृतं गणेश इति शर्मनाम, प्रेम्णा त्वप्प इति व्यवहारनामेति—

'सौहार्देन यदप्प इत्यनुदिनं पित्रार्पितं तद्बहिः
नामासीदथ नामकर्मणि गणेशाख्या कृता तेन च ।

इति शिवानन्दीये उक्तं दृश्यते। दीक्षितेन्द्रीयग्रन्थेषु कुत्राप्यात्मनो गणेश इति शर्मनामेत्युक्तं न दृश्यते। अप्प इति नामैव यज्ञानुष्ठाननिबन्धन-

दीक्षितपदेन भाषान्तरीयपूज्यार्थकाय्यपदेन च संयुतं सत् 'अप्पदीक्षितः' 'अप्पय्यदीक्षितः' इति च सुप्रसिद्धम् ॥

अप्पय्यदीक्षितेन्द्रीयविद्योत्कर्षादिकम्.

दीक्षितेन्द्रोऽयं राजास्थान्यां श्रीविशिष्टाद्वैतसंप्रदायाचार्यपुरुषपीठमधिष्ठितवतः प्राचीनश्रीमत्तातार्यस्य वंशोद्भूतेन केनचित्तातार्यसुधीन्द्रेण सार्धं विवदमानः समुपजातक्लेशः समधिगतवैष्णवसंप्रदायादरोऽपि तातार्यसुधीविद्वेषभूम्ना शैवसिद्धान्तप्रतिष्ठापनाय बद्धपरिकरोऽभूदिति केचित्कथयन्ति। श्रीतातार्याप्पय्यदीक्षितेन्द्रयो राजसभायां प्रथमसभाजनविषये महान्विवादश्चासीदिति शिवानन्दीयेऽप्यभिहितं दृश्यते। तदेतदुपोद्बलयतीव चैतद्दीक्षितेन्द्रप्रणीततया परिदृश्यमानं—

'मार्गसहायं भगवन्तमेव विश्वस्य विश्वाधिक निर्गतोऽस्मि।
शास्त्रं प्रमाणं यदि सा विपत्स्यात्तस्यैव मन्दो मयि यां चिकीर्षेत्'॥

इत्यारभ्य—

सकलभुवनकर्ता साम्बमूर्तिश्शिवश्चे-
त्सकलमपि पुराणं सागमं चेत्प्रमाणम्।
यदि भवति महत्त्वं भस्मरुद्राक्षभाजां
किमिति न मृतिरस्मद्द्रोहिणः स्यादकाण्डे॥

इत्यन्तं निग्रहाष्टकनामकम्॥

अत एव हस्तिगिरीश्वरं भगवन्तं श्रीमद्वरदराजमधिकृत्य श्रीवरदराजस्तवाद्याः श्रीकृष्णध्यानप्रकारवर्णनपराः श्रीकृष्णध्यानपद्धत्याख्या बहवो विष्णुस्तोत्रप्रबन्धाः श्रीवेदान्ताचार्यीययादवाभ्युदयव्याख्यादयः नयमयूखमालिकादयो विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तग्रन्थाश्च प्रथमतः प्रणीता दृश्यन्ते। तदनु च—

'मुरारौ च पुरारौ च न भेदः पारमार्थिकः।
तथाऽपि मामकी भक्तिश्चन्द्रचूडे प्रधावति॥'

इत्यभिसंदधता शिवतत्वविवेकशिवार्कमणिदीपिकादयश्शैव-सिद्धान्तग्रन्थाः, बहवस्सगुणनिर्गुणस्तुतिपरग्रन्थाश्च रचिता उपलभ्यन्त इत्यपि कथयन्ति। अस्तु च यथा तथा वा; सर्वथाऽप्ययं दीक्षितेन्द्रः परिचितानेकदर्शनसमधिगतनिस्सीमानितरसाधारणनिजशेमुषीप्रकर्षेण सर्वमपि संसाधयितुं प्रभवतीत्यदसीयनानामतानुरोध्यनेकविधप्रबन्धपरिशीलनपराणां विपश्चिदपश्चिमानामतिरोहितमेतदित्यलमधिकेन॥

अप्पय्यदीक्षितेन्द्रीयविद्यागुरवः.

सोऽयं दीक्षितेन्द्रः—

'तं सर्ववेदसमशेषबुधाधिराजं श्रीरङ्गराजमखिनं गुरुमानतोऽस्मि।'

'महागुरून्नमस्यामि सादरं सर्ववेदसः'

'शुद्ध्यै संकलयामि तातचरणव्याख्यावचःख्यापितान्॥'

इत्याद्येतत्प्रणीत-न्यायरक्षामणि-शिवतत्त्वविवेक-सिद्धान्तलेशसंग्रहेषूपलभ्यमानोक्तिपरिशीलनया स्वपितृचरणश्रीरङ्गराजाध्वरिसकाशादेवाधिगतविद्य इति केचिदभिदधते। शिवानन्दीये तु—

'नवमेऽस्य वयसि जाते ताते शीतांशुशेखरापहृते।

याते च कालधर्मं'

इत्युक्तेर्दर्शनादस्य नवम एव वयस्येतत्तातचरणनिर्याणप्रतीत्या नवमवत्सरात्पुरैव स्वतातपादादस्य विद्याधिगमस्स्यादित्युन्नेयम्, अथवा तदन्यस्मादस्य विद्याधिगमस्स्यादित्यभ्युपेयम्। अस्मिंश्च द्वितीये पक्षेऽनुपदप्रदर्शितन्यायरक्षामण्यादिग्रन्थेषु श्रीरङ्गराजस्य स्वतातपादस्य गुरुत्वोत्कीर्तनं तु स्वजनकत्ववेदान्तग्रन्थप्रणेतृत्वादिनिबन्धनं स्यादित्यङ्गीकरणीयम्। अत एव संक्षेपशारीरकव्याख्या-तत्त्वविवेक-भेदधिक्काराद्यनेकग्रन्थप्रणेतुः श्रीनृसिंहाश्रमिणस्सकाशादस्य दीक्षितेन्द्रस्य वेदान्तविद्याधिगम इति प्रवादोऽप्युपपद्यत इति॥

पण्डितराजस्य जगन्नाथस्य अप्पय्यदीक्षितेन्द्रकालिकत्ववादः, तद्विमर्शश्च.

अत्र केचिद्दीक्षितेन्द्रस्यास्य समये पण्डितराजो जगन्नाथ आसीदित्यभिदधते। तत्समर्थनार्थमेतत्पुरावृत्तं च प्रमाणयन्ति। यथा—दीक्षितेन्द्रोऽयं कदाचित्काश्यां भागीरथीनद्यामनुष्ठितप्रातराह्निककृत्यस्तत्परिसरे शीतिकाभीत्या कम्बलेन मुखमप्याच्छाद्य प्रसुप्तं कमपि पुरुषमवलोकयन्—

किं निश्शङ्कं शेषे शेषे वयसि त्वमागते मृत्यौ।

इत्युदीरयामास। समाकर्ण्य चैतद्दीक्षितेन्द्रवाणीमपावृत्य मुखावरणं दीक्षितेन्द्रं पश्यति तस्मिन् पुरुषे तदाऽयं दीक्षितेन्द्रस्तमात्मनोऽजय्यं पण्डितराजं जगन्नाथं ज्ञात्वा—

अथवा सुखं शयीथा निकटे जागर्ति जाह्नवी भवतः।

इति श्लोकमापूरयामासेति॥

अत्रेदं कौतुकाद्विमृश्यते—अनुपदनिर्दिष्टं 'किं निश्शङ्कं' इत्यादि-पद्यं दीक्षितेन्द्रीयमित्यत्र किमपि प्रमाणं नोपलभामहे। न दृश्यते च क्वापि तदीयेषु प्रबन्धेषु। प्रत्युत पण्डितराजजगन्नाथप्रणीत एव भामिनी-विलासाख्यग्रन्थे तुरीयशान्तविलासप्रकरणान्ते पद्यमिदमुपलभ्यते। दीक्षितेन्द्रीयमेवैतत्पद्यं जगन्नाथेन तत्रोपात्तमिति तु न वक्तुं शक्यम्। यतस्तद्ग्रन्थान्ते तेनैव जगन्नाथेन—

दुर्वृत्ता जारजन्मानो हरिष्यन्तीति शङ्कया।
मदीयपद्यरत्नानां मञ्जूषैषा कृता मया॥

इत्यनेन तत्र स्वग्रन्थे स्वीयपद्यसंग्रहस्यैव सुस्पष्टमेवाभिधानात्। इत्थमे-वान्यत्रापि स्वग्रन्थे परकीयपद्यानुदाहरणमेव प्रतिजानानेन तेनैव जगन्नाथेन—

निर्माय नूतनमुदाहरणानुरूपं
काव्यं मयाऽत्र निहितं न परस्य किञ्चित्।
किं सेव्यते सुमनसां मनसाऽपि गन्धः
कस्तूरिकाजननशक्तिमता मृगेण॥

इति रसगङ्गाधरे सप्रौढिप्रकाशनमभ्यधायि। तथा च 'किं निश्शङ्कं' इत्यादिपद्यस्याप्पय्यदीक्षितेन्द्रीयत्वकथनं निर्मूलमेवेति तद्बलाज्जगन्नाथस्य दीक्षितेन्द्रकालिकत्वकथनमनादरणीयम्॥

अत्रायमप्यपरोऽन्यैरङ्गीकृतो जगन्नाथस्य दीक्षितेन्द्रकालिकत्वसमर्थ-नप्रकारः। यथा--पुरा किल शेषकृष्णाह्वयसुधीमणेस्सकाशादधिगत-व्याकरणशास्त्रो वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी-शब्दकौस्तुभ-प्रौढमनोरमादि-व्याकरणप्रबन्धप्रणेता भट्टोजिदीक्षितनामा औत्तराहस्सुधीमणिरस्मा-द्दीक्षितेन्द्रादधिगताद्वैतवेदान्तः काश्यां निवसति स्म। तदात्व एव व्याकरणालङ्कारादिशास्त्रपारदृश्वा जगन्नाथाह्वयः पण्डितवरो यवन-प्रभुणा डिल्लीश्वरेण पण्डितराजबिरुदसंमानितस्तत्सभायां पण्डित-प्रकाण्डो बभूव। स चायं जगन्नाथः कदाचिद्राजसभायां समागतां कांचन यवनकन्यकामुपवर्णयेति राज्ञा समादिष्टः—

इयं सुस्तनी मस्तकन्यस्तकुम्भा
कुसुम्भारुणं चारुचेलं वसाना।
समस्तस्य लोकस्य चेतःप्रवृत्तिं
गृहीत्वा घटे न्यस्य यान्तीव याति॥

इत्युपवर्णयामास। तदिदं चारुतरोल्लेखपरिकर्मितं पद्यमाकर्ण्य परितुष्टेन

नदभिलषितपरिपूरणोत्सुकचेतसा तेन राज्ञा स्वाभिलषितं परिपृष्टोऽयं जगन्नाथसुधीः—

न याचे गजालिं न वा वाजिराजिं
न वित्तेषु चित्तं मदीयं कदाचित्।
इयं सुस्तनी मस्तकन्यस्तकुम्भा
लवङ्गी कुरङ्गीदृगङ्गीकरोतु॥

इति पद्येनात्मनोऽभिलाषातिशयं प्रकाशयामास। तदानीं च स यवनप्रभुः अयि भोः पण्डितराज जगन्नाथ, किमेतदधिगतसकलशास्त्रो भवान् विप्रवर्यो नाकलोकार्गलां यवनकुमारीं कामयत इत्यनुयुक्तो जगन्नाथसुधीः पुनरपि—

यवनी नवनीतकोमलाङ्गी
शयनीयं यदि नीयते कदाचित्।
अवनीतलमेव साधु मन्ये
न वनी माघवनी विनोदहेतुः॥

इति श्लोकेनैवात्मनो मनोरथभूमानमाविश्चकार। ततः परितुष्टस्स राजा तदीयेच्छामनुरुध्यैव तं जगन्नाथं तयैव यवनकन्ययोद्वाहयामास। अस्मान्निमित्ताद्भट्टोजिदीक्षितसुधीर्बहुभिः पण्डितमणिभिस्सहितस्तं जगन्नाथं सुबहु विनिन्द्य विप्रमण्डलाद्बहिश्चकार। ततोऽयं जगन्नाथसुधीरस्मिन् भट्टोजिदीक्षिते तत्सङ्गादेतद्गुरावस्मिन्नप्पय्यदीक्षितेन्द्रे चामर्षभारं वहन् भट्टोजिदीक्षितप्रणीतां प्रौढमनोरमां मनोरमाकुचमर्दिनीनाम्ना स्वग्रन्थेन निराचकार। तथा दीक्षितेन्द्रीयचित्रमीमांसाकुवलयानन्दौ च चित्रमीमांसाखण्डनरसगङ्गाधराह्वयाभ्यां ग्रन्थाभ्यां खण्डयामास। अतोऽयं जगन्नाथसुधीरप्पय्यदीक्षितेन्द्रकालिक इति॥

इदमपि विमर्शकानामादरणसरणिं कथमधिरोहेदिति वयं संचिन्तयामः। तथा हि—स्वप्रणीतानां सुकविपद्यानामपि परापहारशङ्कया कुत्रापि स्वग्रन्थे संयोजयितुकामस्य जगन्नाथसुधीन्द्रस्य प्रबन्धेषु कुत्राप्यनुपदनिर्दिष्टेषु पद्येषु कस्यचिदप्यनुपलम्भादश्रद्धेयमेतदित्येव मन्यामहे। जगन्नाथेन भट्टोजिदीक्षिताप्पय्यदीक्षितेन्द्रग्रन्थखण्डने च तत्प्रद्वेष एव निमित्तं, न त्वेतदीयप्रज्ञाप्रकर्ष इति, तथा दीक्षितेन्द्रकाल एव तदीयग्रन्थखण्डनं कृतमित्याद्युक्तौ च प्रमाणमन्वेष्टव्यम्। किंच भामिनीविलासान्त एव—

‘शास्त्राण्याकलितानि नित्यविधयस्सर्वेऽपि संभाविताः’

इत्यादिना आत्मनः परिचितसकलशास्त्रत्वं संभावितसदाचारत्वं चोत्कीर्तयतो जगन्नाथसुधीन्द्रस्यात्यन्ताननुगुणे यवनीपरिणये मतिर्वा कथं स्यादित्येतस्य यवनकुमारीपरिणयनं न वयं संमन्यामहे। परं त्वयं पण्डितराजो जगन्नाथः षाजहान्-असफ्खान्-दाराशाहादियवनप्रभुभिस्संमानितस्तत्सभायां पण्डितोत्तमपदवीमलंचकारेत्यत्र न कस्यापि संशयलेशः। अत एव दिल्लीश्वरप्रदत्ताभिलषितपरितुष्टान्तरङ्ग एव जगन्नाथसुधीः—

दिल्लीश्वरो वा जगदीश्वरो वा मनोरथान् पूरयितुं समर्थः।
अन्यैर्नृपालैः परिदीयमानं शाकाय वा स्याल्लवणाय वा स्यात्॥

इत्यादिना दिल्लेश्वरौदार्यमुपवर्णयन्नात्मनः कृतज्ञतामाविश्चकारेति प्रवादः जगदाभरणासफविलासादिषु एतत्प्रणीतमासफ्खान्दाराशाहादियवनप्रभुवर्णनादिकं चोपपद्यते। न तावता दीक्षितेन्द्रकालिकत्वं त्वस्य वक्तुं शक्यते। यतोऽनेन हि जगन्नाथेनात्मनो नूत्नं वयो दिल्लीवल्लभसामीप्येऽतिवाहितमिति भामिनीविलासान्ते—

'दिल्लीवल्लभपाणिपल्लवतले नीतं नवीनं वयः'

इत्युक्तम्। अत्र निर्दिष्टो दिल्लीवल्लभो बाबर्संततिजातः षाजहानाह्वयः। बाबर् समयस्तु A. D. 1530 तमक्रैस्ताब्दपर्यन्तः। बाबर्सुतस्य हुमायूनाह्वयस्य समयः A. D. 1555 तमक्रैस्ताब्दपर्यन्तः। हुमायून्सुतस्याक्बराह्वयस्य समयः A. D. 1605 तमक्रैस्ताब्दपर्यन्तः। अक्बर्सुतस्य सेलिमापराह्वयस्य जिहांघीरस्समयः A. D. 1627 तमक्रैस्ताब्दपर्यन्तः। जिहांघीराह्वयस्य महिषी नूर्जिहानाख्या, तस्याश्च भ्राता आसफ्खानाह्वयः। स च राजवाल्लभ्यात्सुप्रतीत आसीत्। अत एव तमधिकृत्य पण्डितराजेन जगन्नाथेन आसफ्विलासाख्यो ग्रन्थः प्रणीतः। जिहांघीरात्मजष्षाजहानाह्वयो यवनप्रभुः पण्डितराजजगन्नाथस्य प्रधानाश्रयभूतः। षाजहानाह्वयस्य तस्य यवनप्रभोः दाराशाहः—षूजः—औरंगजेब्—मुराद्श्चेति पुत्राश्चत्वार आसन्। एतेष्वग्रिमस्य दाराशाहस्य संस्कृतपाण्डित्यमासीदिति किंवदन्ती। जगन्नाथाश्रयभूतानां षाजहानासफ्खान्दाराशाहादीनां समयः (A. D. 1628-1653) अष्टाविंशत्यधिकषोडशशततमक्रैस्ताब्दप्रभृत्यष्टपञ्चाशदधिकषोडशशततमक्रैस्ताब्दपर्यन्त इत्यैतिहासिकास्संगिरन्ते। ततश्च षाजहान्सभायामात्मनः शैशवातिवाहनोक्त्या जगन्नाथसुधीन्द्रजन्मसमयः (A. D. 1630) त्रिंशदधिकषोडशशततमक्रैस्ताब्दसंनिहितः स्यादित्यभ्यूह्यते। दीक्षितेन्द्राणां निर्याणसमयस्तु (A. D. 1626) षड्विंशत्यधिकषोडशशततमः क्रैस्ताब्द इति वक्ष्यते। इत्थं च

दीक्षितेन्द्रनिर्याणानन्तरकालिक एव जगन्नाथसुधीरिति तस्य दीक्षितेन्द्रकालिकत्ववचनं दुर्निर्वहमेव ॥

किं च दीक्षितेन्द्रजीवनसमय एव तदीयग्रन्थखण्डनं जगन्नाथेन कृतं चेत्तदा आलंकारिकमूर्धन्येन सकलदर्शननिष्णातेन च दीक्षितेन्द्रेण तत्खण्डनमपरिशीलयता स्वग्रन्थदूषणं चाभ्युपगच्छता तूष्णींभाव एवाश्रित इति निगदितुं कस्य वा सचेतनस्य विपश्चितो रसना प्रवर्तेत। तस्मान्न दीक्षितेन्द्रकालिकता पण्डितराजस्य जगन्नाथसुधीन्द्रस्येति युक्तमुत्पश्याम इत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्तयेति विरम्यते ॥

अप्पय्यदीक्षितेन्द्रविरचितप्रबन्धसंग्रहः.

इत्थमसाधारणनानादर्शनदीष्णनिजशेमुषीप्रकर्षपरिमण्डितेनानेन दीक्षितेन्द्रेण श्रीवरदराजस्तव-श्रीकृष्णध्यानपद्धत्यादयः श्रीविष्णुस्तुतिग्रन्थाः, श्रीवेदान्ताचार्यप्रणीतयादवाभ्युदयकाव्यव्याख्या, कुवलयानन्द-चित्रमीमांसा-वृत्तिवार्तिकादयोऽलंकारशास्त्रप्रबन्धाः, नक्षत्रवादावल्यादयो व्याकरणशास्त्रग्रन्थाः, विधिरसायनोपक्रमपराक्रमवादनक्षत्रावल्यादयः पूर्वमीमांसाशास्त्रग्रन्थाः, विशिष्टाद्वैतवेदान्तद्वैतसिद्धान्तानुरोधिनौ नयमयूखमालिका-न्यायमुक्तावल्याख्यौ निबन्धौ, वेदान्तवादनक्षत्रावली-सिद्धान्तलेशसंग्रह-कल्पतरुपरिमल-न्यायरक्षामण्यादयोऽद्वैतसिद्धान्तग्रन्थाः, शिवार्कमणिदीपिकादयः शैवसिद्धान्तग्रन्थाः, शिखरिणीमाला-ब्रह्मतर्कस्तव-शिवकर्णामृतादयः शिवोत्कर्षस्थापकसगुणशिवस्तुति पूजाविध्यादिप्रकारप्रपञ्चनपराश्च बहवः प्रबन्धाः प्राबन्धिषत ॥

अप्पय्यदीक्षितेन्द्रपुत्राः.

सोऽयं दीक्षितेन्द्रो निजोदीरितवाणीसत्यापनाय स्वाभ्यर्चितदेवीप्रदत्तगगनोत्क्षिप्तताटङ्करत्नप्रभोद्भावितसंपूर्णचन्द्रिकाप्रसारणात् कुहू अपि पौर्णमासीकरणेन परितुष्टाच्चन्द्रशेखराह्वयभूपालादवाप्तरत्नमयखेटाभरणवत्तया रत्नखेटदीक्षित इति सुप्रतीतस्य तूण्पुल्ग्रामाभिजनस्य श्रीनिवासाध्वरिणः कुमारीं मङ्गलनायिकामुद्वह्य तस्यां शङ्कराद्यानेकादश पुत्रान् लेभ इति शिवानन्दप्रणीताप्पय्यदीक्षितचरितचम्पूप्रबन्धादवसीयते। तेऽप्येतत्पुत्राः स्वपितृवद्विद्यापारंगता विनयान्विताः कवितावैभवसमन्विताश्चासन्निति विज्ञायते। श्रूयते किल तत्रेयं काचन

किंवदन्ती। यथा—कदाचिदेतद्दीक्षितेन्द्रस्य तनयेष्वेकेन कांचिदङ्गनां रहसि मनसि कलयता—

अकृशं कुचयोः कृशं विलग्ने
विपुलं वक्षसि विस्तृतं नितम्बे।
अधरेऽरुणमाविरस्तु चित्ते

इति पद्यलेखनसमये तत्तुर्यपादलेखनसमयात्पूर्वमतर्कितोपनते सत्यस्मिन् दीक्षितेन्द्रे तेन पुत्रेणैतस्य सर्वस्य भवानीवर्णनपरताप्रकाशनाय झटिति 'करुणाशालिकपालिभागधेयम्' इति तत्तुर्यपादलेखनेन तत्पद्यमापूरितमिति। तदिदं पद्यं दीक्षितेन्द्रैरेव स्वीये कुवलयानन्दे उदाहृतं चोपलभ्यते॥

अप्पय्यदीक्षितेन्द्रनिर्याणकालः

एवमयं दीक्षितेन्द्रो निरुपमप्रतिभाप्रकर्षपरिमण्डितः परश्शतप्रबन्धनिर्माणेन चतुरधिकशतप्रबन्धनिर्वाहकाचार्येत्यादिबिरुदपरिकर्मितोऽन्यूनां द्वासप्ततिं वत्सरान् महीमण्डलमेतन्मण्डयामासेति—

द्वासप्ततिं प्राप्य समाः प्रबन्धान् शतं व्यधादप्पयदीक्षितेन्द्रः।

इत्येतद्दीक्षितेन्द्रावरजचारुदीक्षितपौत्रनीलकण्ठदीक्षितप्रणीतशिवलीलार्णवोक्त्या,

नीत्वा द्विसप्तत्यधिकास्समाश्च कैलासयात्रां स चिकीर्षुरन्ते।

इति शिवानन्दीयपरिदृश्यमानोक्त्या चावसीयते॥

तथा दीक्षितेन्द्रस्यास्य निर्याणसमये एतदाशयं विज्ञातुकामैरेतदात्मजैः प्रार्थितेनानेन दीक्षितेन्द्रेण—

चिदम्बरमिदं पुरं प्रथितमेव पुण्यस्थलं
सुताश्च विनयोज्ज्वलाः सुकृतयश्च काश्चित्कृताः।
वयांसि मम सप्ततेरुपरि नैव भोगे स्पृहा
न किंचिदहमर्थये शिवपदं दिदृक्षे परम्॥

इत्युदीरणसमनन्तरं—

आभाति हाटकसभानटपादपद्म-
ज्योतिर्मयो मनसि नस्तरुणारुणोऽयम्।

इति तादात्विकस्वान्तरङ्गभासमाननटराजमनुसंदधतैव निर्याणे सति तदा तदात्मजैः—

नूनं जरामरणघोरपिशाचकीर्णा
संसारमोहजननी विरतिं प्रयाता॥

इति तदुत्तरार्धमापूरितमिति शिवानन्दीयग्रन्थान्तेऽभिहितं दृश्यते। ततश्च श्रीमदप्पय्यदीक्षितेन्द्रस्य जननकालः (A. D. 1553) त्रिपञ्चाशदधिक-पञ्चशततमः क्रैस्ताब्द इति पूर्वमेवोक्त्या ततोऽतीते द्वासप्ततितमे वत्सरे पुनश्चिर्याणोक्तिपरिशीलनाच्च (A. D. 1626) षड्विंशत्यधिकषोड-शशततमे क्रैस्ताब्दे श्रीमदप्पय्यदीक्षितेन्द्रनिर्याणं स्यादिति निर्धार्यते।

प्राकृतमणिदीपग्रन्थप्रणयननिदानं, तत्र दिङ्मात्रसूचनं च.

श्रीमदप्पय्यदीक्षितेन्द्रेण प्राकृतमणिदीपनाम्नीयं वाल्मीकीयप्राकृत-व्याकरणसूत्रवृत्तिः त्रिविक्रमदेव-हेमचन्द्र-लक्ष्मीधर-भोजदेव-पुष्पवन-नाथवररुच्यादिप्रणीतप्राकृतव्याकरणशास्त्रग्रन्थानामतीव विस्तृतत्वाद्बुभु-त्सुसौकर्यार्थं संगृह्य प्रणीतेति—

ये त्रिविक्रमदेवेन हेमचन्द्रेण चेरिताः।
लक्ष्मीधरेण च ग्रन्था भोजेन च महीक्षिता।
ये पुष्पवननाथेन ये वा वाररुचा अपि।
वार्तिकार्णवभाष्याद्या अप्पयज्वकृताश्च ये।
ते विस्तृतत्वात्प्रायेण संक्षेपरुचिभिर्जनैः।
अगृहीता विलम्बन्ते संध्यार्ककिरणा इव।
अतः प्राकृतशब्दानामन्धे तमसि मज्जताम्।
प्रकाशनाय क्रियते संक्षिप्ता मणिदीपिका॥

इत्येतद्वृत्तिग्रन्थोपोद्घात एवोक्त्या ज्ञायते। अत एवात्र सुप्रसिद्ध-प्रचुरप्रयोगदृश्यमानलक्ष्यव्युत्पादनैदंपर्यतात्पर्येण न सर्वेषां सूत्राणां वृत्ति-र्दृश्यते। अतोऽत्र वृत्तावा प्रथमाध्यायान्तं वृत्तिकृदुपादानक्रमेण सूत्र-संख्याऽस्माभिर्निरदेशि। उपोद्घातान्त एव 'प्राकृतरत्नदीपं, इत्युक्त्या तत्तत्प्रकरणान्तेषु सर्वत्र 'प्राकृतमणिदीपं' इत्युक्त्या चास्य ग्रन्थस्य प्राकृतमणिदीप इति व्यपदेश इति ज्ञायते। अर्थैक्याच्च प्राकृतमणिदीपि-केत्युपोद्घाते व्यवहारश्च कृतो दृश्यते॥

अत्र क्वचित्क्वचिल्लेखकप्रमादश्च परिदृश्यते। यथा- एकादशे पृष्ठे 'निर्दुरि वा' इति सूत्रे 'णिस्सहं' इत्युदाहरणलेखनं दृश्यते। तत्र सका-रद्वयघटितरूपस्य साधुतायामनुग्राहकादर्शनाद्वृत्तिकाराद्यननुमतत्वाच्च तल्लेखकप्रमादोपनतं स्यादिति संभावयामः। तथा क्वचित्क्वचित् लक्ष्मी-धरत्रिविक्रमदेवाद्यननुमतमनुक्तं सूत्रेषु पाठभेदादिकं च दृश्यते। तदेत-

त्सर्वमस्माभिः प्रणीतायामेतट्टिप्पण्यां तत्र तत्रैव विवेचितं द्रष्टव्यमित्यत्र विस्तरभीत्या विरम्यते ॥

प्राकृतभाषाशब्दविषये किंचिद्वचनम्.

इदमत्र दिङ्मात्रं कतिचित्प्राकृतभाषाशब्दविषये प्रसङ्गात्किंचिदुच्यते। यथा प्राकृतभाषायामसाधारण्येन प्रयोक्तव्यतया 'रिञ्छोळी धोरण्यौ पङ्क्तौ' इत्यादिभिरनुशिष्टाः रिञ्छोळीधोरणीङ्गालादयश्शब्दाः संस्कृतभाषायामपि प्रयुज्यमाना उपलभ्यन्ते। तथाऽत्र ब्रह्ममध्याह्नवह्निजह्नुचिह्नपूर्वाह्णकह्लारादिशब्देषु दृश्यमानानां संयुक्तानां ह्महह्लानां श्मष्मस्स्मह्मामस्सररश्मौ म्हः, (प्रा. सू. १-४-६७) 'श्नष्णस्नत्स्नह्नह्णक्ष्णां ण्हः, (प्रा. सू. १-४-६९) 'ह्लो न्हः' (प्रा. सू. १-४-६६) इति सूत्रैः म्हण्हल्हादेशा विधीयन्ते। तेन च प्राकृते बम्ह-मज्झण्ह-वण्हि-चिण्ह-पुव्वण्ह-कल्हार इति प्रकृतिरूपाणि भवन्ति। संस्कृते तु लेखनदशायां परमेषु ब्रह्मादिशब्देषु वर्गीयानुनासिकलकारेभ्यः पूर्वमेव हकारदर्शनेऽपि तेषामुच्चारणकाले तेषु शब्देषु वर्गीयानुनासिकलकारेभ्यः परं हकारोच्चारणमिवानुभूयमानं प्राकृतभाषाशब्दव्यवहारसंस्कारसमायातं स्यादिति संभाव्यते। तथा आर्द्रार्थक ओद्दशब्दः, श्मशानार्थको मसाणशब्दः, कार्यार्थकः कज्जशब्दः, काव्यार्थकः कव्वशब्दः, कञ्चुकार्थकः कुप्पिसशब्दः, मृषार्थको मोसशब्दः, इत्यादयः कर्णाटभाषायां, वज्राद्यर्थकवइरशब्दादयो द्राविडभाषायां, गृहाद्यर्थका घरादिशब्दा यवनभाषायां च प्राकृतशब्दानुकारिणो बहवो दृश्यन्ते। तथा 'कगटडतदपᳵकᳵपशोरुपर्यद्रे' (प्रा. सू. १-४-७७) इति युक्तदुग्धादिशब्देषूपरिस्थितानां कगादिवर्णानां, तथा 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति श्लक्ष्णादिशब्देष्वधःस्थितानां लकारादीनां च लुगर्थमारब्धे सूत्रद्वये दृश्यमानमुपर्यधश्शब्दग्रहणं ऊर्ध्वाधोभावेन संयुक्तस्थले लेखनसंप्रदायस्य प्रायशो देवनागरलिपिलेखनेऽदर्शनेन ग्रन्थकर्णाटान्ध्रादिलिपिलेखनसंप्रदाये बाहुल्येन दर्शनाच्च तदनुरोधेन कृतं स्यादित्युन्नीयते। देवनागरलिपिलेखनसंप्रदाये तु तत्सूत्रद्वयगतोपर्यधश्शब्दयोः प्रथमोत्तरोच्चार्यमाणार्थकत्वमभ्युपेयमिति ॥

प्राकृतमणिदीपदीधित्याख्यटिप्पणीप्रवृत्तिनिदानम्.

श्रीमदप्पय्यदीक्षितेन्द्रप्रणीतेऽस्मिन् प्राकृतमणिदीपाह्वये प्रबन्धेऽतिसंग्रहेण तत्तल्लक्ष्येषु कार्यविशेषमात्रसूचनात्तदितरतत्तल्लक्ष्यव्युत्पादक-

कार्यान्तराप्रदर्शनात्प्राकृतशब्दव्युत्पत्सूनामयं प्रबन्धः सकलतत्त्वप्रक्रिया-प्रकाशनपरां टिप्पणीं विना नात्यन्तोपकृतये प्रकल्पेतेत्येतत्प्राच्यविद्या-संशोधनसंस्थाध्यक्षाणामाशयमनुरुध्य वाल्मीकीयं कात्यायनीयं च प्राकृतशब्दानुशासनसूत्रजालं त्रैविक्रमीं भामहीयां च तत्तद्वृत्तिं हेमचन्द्रीयं प्राकृतशब्दानुशासनं प्राकृतविशदसंग्रहषड्भाषाचन्द्रिकादिप्राकृतव्याकरणशास्त्रव्याख्याग्रन्थांश्च तत्र तत्र यथामति परिशील्य तत्तल्लक्ष्य-व्युत्पादकसकलप्रक्रियां प्रकाश्य मूलानुक्तान् कांश्चन विशेषांश्च संगृह्य प्रकरणविभागकल्पनादिना परिष्कृत्य चास्माभिः प्रणीतया नातिविस्तृतया नातिसंगृहीतया च प्राकृतमणिदीपदीधित्याख्यया टिप्पण्या प्राकृतमणि-दीपाह्वयोऽयं प्रबन्धस्समयोजि ॥

उपसंहारः.

श्रीवाल्मीकीयप्राकृतशब्दानुशासनव्याख्यात्मकोऽयं प्राकृतमणि-दीपनामा प्रबन्धो नैतदवधि कुत्रापि मुद्रणपथं नीत इति समनुचिन्त्य अमुद्रितप्राक्तनग्रन्थप्रत्रिकटयिषया स्थापितायामस्यां महीशूरविश्वविद्यालयसंबन्धिन्यां महीशूरराजकीयप्राच्यविद्यासंशोधनसंस्थायां समुपलब्धद्वित्रमातृकावलम्बेन प्राकृतभाषायां सुबन्तान्तोऽयमस्य प्रथमो भाग-स्संशोध्य प्रकरणविभागकल्पनादिना परिष्कृत्य संयोज्य चास्माकीनया प्राकृतमणिदीपदीधित्याख्यया टिप्पण्या, तथैतदनुबन्धितया सवार्तिकेन प्राकृतसूत्रपाठेन गणपाठेन अकारादिवर्णक्रमानुरोधिनीभिः प्राकृतसूत्र-सूचनी-गणसूत्रसूचनी-गणनामसूचनी-संस्कृतच्छायासहितप्राकृतपदसूच-नीभिस्तथैवान्ते अकाराद्यन्तानां प्राकृतसामान्यविशेषशब्दानां लिङ्गत्रये सप्तसु विभक्तिषु चैतत्प्राकृतमणिदीपग्रन्थानुरोधिना सुबन्तशब्दरूप-संग्रहेण तथा टिप्पण्युपात्तप्राकृतशब्दानां सूचन्या च साकं परिष्कृत्य संमुद्र्य प्राकाशि ॥

एतद्ग्रन्थसंशोधनाय महीशूरराजकीयसरस्वतीभाण्डागाराधिका-रिभिः, तथाऽनन्तपुराङ्ग्लकलाशालाध्यापकैः M.A.L.T. इत्युपाधि-धारिभिः श्रीमद्भिः सि. नारायणराव् महाशयैश्चादर्शदानेनोपकृतमिति तेभ्यः कृतज्ञतामर्पयामः ॥

एतद्ग्रन्थसंशोधनार्थमवलम्बिता आदर्शकोशाः.

(१) एतत्प्राच्यविद्यासंशोधनसंस्थागतः ३२८४ तमसंख्याङ्कितस्ता-लपत्रात्मको नातिशुद्ध एकः।

(२) महीशूरराजकीयसरस्वतीभाण्डागारीयः १०२५ तमसंख्याङ्कितस्तालपत्रात्मको नातिशुद्धोऽन्यः।

(३) अनन्तपुराङ्ग्लकलाशालाध्यापकैः सि. नारायणराव् महाशयैः प्रेषितः काकलपत्रात्मको नात्यशुद्धोऽपरः॥

इत्थमेतत्कोशत्रयमवलम्ब्य संशोधितेऽस्मिन् ग्रन्थे, प्राकृतभाषाप्रचारवैरल्याद्यथामति प्राकृतग्रन्थपरिशीलनपूर्वकमस्माभिः प्रणीतायां टिप्पण्यां च मानुषशेमुषीसुलभेनानवधानेन सीसकाक्षरयोजकाद्यनवधानेन च संभावितान् प्रमादान् क्षमन्तां, संमोदन्तां च गुणैकग्राहिणः प्राकृतभाषाविचक्षणा विपश्चिदपश्चिमास्सहृदया इति सप्रश्रयमभ्यर्थये॥

ये चक्रुस्सूत्रजालं बुधजनमहिताः प्राकृतव्याक्रियार्थं
ये वा तस्य प्रणिन्युर्निरुपमधिषणा वृत्तिमव्याहतार्थाम्।
ये च व्याख्यां न्यबध्नन् सकलविधगिरां यश्च देवो हयास्यः
सर्वेऽमी साहसं मे निरवधिकरुणानिघ्नचित्ताः क्षमन्ताम्॥

जयतु निखिलवाणीमातृका देववाणी
जयतु च तदुदीता प्राकृती मञ्जुवाणी।
जयतु कृतिगणस्तद्व्याक्रियायां प्रवीणः
जयतु च बुधसंघस्तद्विमर्शे प्रवीणः॥

महीशूरनगरी
श्रीमद्विजयसंवत्सर-वृषभवैशाख-शुद्ध-
तृतीया-मृगशीर्षाङ्कितो भृगुवासरः
ता. १५-५-१९५३

इति सविनयं विज्ञापयिता,
सहृदयविपश्चिद्वशंवदः
तिरु. तिरु. श्रीनिवासगोपालाचार्यः,
महीशूरराजकीयप्राच्यविद्यासंशोधनसंस्था—
प्रधानपण्डितः.

प्राकृतमणिदीपविषयसूचनी

	विषयः	पृष्ठानि
	Preface	iii–viii
	प्रस्तावना	ix–xl
	प्राकृतमणिदीपविषयसूचनी	xli–xliii
	अशुद्धसंशोधनम्	xlv–xlviii
१.	प्राकृतव्याकरणशास्त्रोपयोगिसंज्ञाविधिः	१–७
२.	संधिविधिः	८–१०
३.	अन्त्यहल्विकाराः	११–१९
४.	बिन्दुविधिः	२०–२३
५.	लिङ्गव्यवस्था	२४–२७
६.	स्वरविकाराः	२८–६४
७.	असंयुक्तहलादेशाः	६५–८४
	कानिचिन्निपातनानि	८४–८६
८.	संयुक्तादेशाः	८७–१०६
९.	संयुक्तावयवलुग्विधिः	१०७–११४
१०.	व्यञ्जनद्वित्वविधिः	११४–१२०
११.	आगमविधिः	१२१–१२९
१२.	निपातनानि	१३०–१३२
१३.	तद्धितप्रत्ययविधिः	१३३–१४०
१४.	पदद्विरुक्ते विशेषविधिः	१४१
१५.	सुबन्तसामान्यशब्दप्रकरणं अकारान्तपुंलिङ्गशब्दप्रक्रिया	१४२–१५०
१६.	,, आकारान्तपुंलिङ्गशब्दप्रक्रिया	१५०–१५१
१७.	,, इकारान्तपुंलिङ्गशब्दप्रक्रिया	१५२–१५४
१८.	,, उकारान्तपुंलिङ्गशब्दप्रक्रिया	१५५
१९.	,, ईदूदन्तपुंलिङ्गशब्दप्रक्रिया	१५६
२०.	,, ऋकारान्तपुंलिङ्गशब्दप्रक्रिया	१५६–१५८
२१.	,, आकारान्तस्त्रीलिङ्गशब्दप्रक्रिया	१५९–१६१
२२.	,, इदुदन्तस्त्रीलिङ्गशब्दप्रक्रिया	१६२–१६३
२३.	,, ईकारान्तस्त्रीलिङ्गशब्दप्रक्रिया...	१६४–१६५
२४.	,, ऊकारान्तस्त्रीलिङ्गशब्दप्रक्रिया ...	१६५–१६६

	विषयः	पुटानि
२५.	सुबन्तसामान्यशब्दप्रकरणे ऋकारान्तस्त्रीलिङ्गशब्दप्रक्रिया	१६७–१७०
२६.	,, अदन्तनपुंसकलिङ्गशब्दप्रक्रिया	१७०–१७१
२७.	,, इदुदन्तनपुंसकलिङ्गशब्दप्रक्रिया	१७२–१७३
२८.	,, ऋदन्तनपुंसकलिङ्गशब्दप्रक्रिया	१७३
२९.	सुबन्तविशेषशब्दप्रकरणे हलन्ते रेफान्तपुंलिङ्गशब्दप्रक्रिया	१७४
३०.	,, ,, नकारान्तपुंलिङ्गराजन्-शब्दप्रक्रिया.	१७५–१८२
३१.	,, ,, नकारान्तपुंलिङ्गात्मन्-शब्दप्रक्रिया.	१८३–१८५
३२.	,, ,, स्त्रीनपुंसकलिङ्गशब्दप्रक्रिया	१८६
३३.	,, सर्वनामशब्देषु पुंलिङ्गेषु सर्वशब्दप्रक्रिया	१८७–१८८
३४.	,, ,, ,, यच्छब्दप्रक्रिया	१८८–१९०
३५.	,, ,, ,, तच्छब्दप्रक्रिया	१९०–१९३
३६.	,, ,, ,, एतच्छब्दप्रक्रिया	१९३–१९५
३७.	,, ,, ,, इदंशब्दप्रक्रिया	१९५–१९८
३८.	,, ,, ,, अदश्शब्दप्रक्रिया	१९८–१९९
३९.	,, ,, ,, किंशब्दप्रक्रिया	१९९–२०१
४०.	,, ,, ,, युष्मच्छब्द-प्रक्रिया.	२०१–२०८
४१.	,, ,, ,, अस्मच्छब्दप्रक्रिया	२०८–२१२
४२.	,, ,, ,, द्विशब्दप्रक्रिया	२१२–२१४
४३.	,, ,, ,, त्रिशब्दप्रक्रिया	२१५
४४.	सुबन्तविशेषशब्दप्रकरणे सर्वनामशब्देषु स्त्रीलिङ्गेषु आकारान्तशब्द-प्रक्रिया.	२१६
४५.	,, ,, ,, यच्छब्दप्रक्रिया	२१६–२२०
४६.	,, ,, ,, तच्छब्दप्रक्रिया	२२०–२२[illegible]
४७.	,, ,, ,, एतच्छब्दप्रक्रिया	२२३–२२[illegible]
४८.	,, ,, ,, इदंशब्दप्रक्रिया	२२४–२२[illegible]
४९.	,, ,, ,, अदश्शब्दप्रक्रिया	२२[illegible]
५०.	,, ,, ,, किंशब्दप्रक्रिया	२२६–२२[illegible]

विषयः	पुटानि
सुबन्तविशेषशब्दप्रकरणे सर्वनामशब्देषु नपुंसकलिङ्गेषु अकारान्तशब्दप्रक्रिया.	२२८–२२९
,, ,, ,, यच्छब्दप्रक्रिया	२२९
,, ,, ,, तच्छब्दप्रक्रिया	२३०
,, ,, ,, एतच्छब्दप्रक्रिया.	२३०
,, ,, ,, इदंशब्दप्रक्रिया	२३१
,, ,, ,, किंशब्दप्रक्रिया	२३१–२३२
स्त्रीप्रत्ययविधिः	२३२–२३४
अव्ययानि	२३४–२४२
सवार्तिकप्राकृतसूत्रपाठः	२४३–२६५
गणपाठः	२६६–२९२
प्राकृतसूत्राणामकारादिवर्णक्रमेण सूचनी	२९३–३००
वार्तिकानामकारादिवर्णक्रमेण सूचनी	३०१–३०२
गणसूत्राणामकारादिवर्णक्रमेण सूचनी	३०३
गणनाम्नामकारादिवर्णक्रमेण सूचनी	३०४
प्राकृतमणिदीपोदाहृतपदानां अकारादिवर्णक्रमानुरोधिनी संस्कृतच्छायोल्लेखसहिता सूचनी.	३०५–३२५
प्राकृतसुबन्तशब्दानां लिङ्गत्रये सप्तविभक्तिषु च रूपाणि	३२७–३४८
टिप्पण्युपात्तप्राकृतपदानां ससंस्कृतच्छायोल्लेखा अकारादिवर्णक्रमानुरोधिनी सूचनी.	३४९–३६२
प्राकृताव्ययपदानां अकारादिवर्णक्रमानुरोधिनी सूचनी ...	३६३–३६४

अशुद्धसंशोधनम्

पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
xiii	२६	देश	देशी
xix	२६	सय	सन
xxi	२८	ख्यतृ	ख्यातृ
xxiv	१२	शन	शमन
xxv	६	लम्भ	लम्ब
xxiii	२२	न्द्रणां	न्द्राणां
xxxiv	३१	भ्यूद्य	भ्युद्य
xxxvi	१९	वान्दी	वानन्दी
xxxvii	३	पञ्चश	पञ्चदशश
xxxviii	१०	ह्ली न्हः	ह्ली ल्हः
xl	१	ररस	ररा
xl	२	स्मिन्	स्मिन्
७	२४	जाउँण्डा	चाउँण्डा
९	२१	न्यापो	क्ष्यापो
९	२४	शब्दज्ञस्य	शब्दस्य
२३	२	मांसं	मासं
२५	२१	कारदेशः	कारादेशः
२८	१९	हरण च	हरणं च
२८	२५	विकार	वकार
२८	२९	लिग्वि ो	लिखितो
३२	७	दत्वस्य	दत्तस्य
३२	९	परकीयं	परकीयः
३५	२०	स्तुवओ	थुवओ
३८	२५	त्युदा	इत्युदा
३८	२७	वाऽऽर्द्रे	वाऽऽर्द्रे
३९	१०	विवाना	विधाना
३९	२४	इनि	इति

पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
३९	२४	उचितम् । एवमेव चन्द्रि-	उचितमिति प्रतीयते। वस्तुतस्तु 'प्पस्पोः फः' इत्येतद्बाधकस्य 'शोर्ष्कखोः' इत्यादिना विहितस्य सकारलुक एव प्रवृत्त्या शिष्टस्य पकारस्य द्वित्वे च परोप्परमित्येव साध्विति प्रतिभाति । अत एव चन्द्रि-
४५	१	विह्णू वेह्णू	विण्हू वेण्हू
५४	२०	भिङ्गारू	भिङ्गारो
५७	२२	त्रिघिक्र	त्रिविक्र
६१	१२	अणं	उणं
६१	१२	इसी	उसी
६१	१५	ऋतोऽत् (प्रा. सू. १–२–७४).	(त्याज्यमिदं)
६१	१६	इति सूत्रैः अत्वेत्वोत्वानि बोध्यानि.	इति सूत्राभ्यामित्वोत्वे बोध्ये
६१	२१	नेन चविडा	नेन किलित्तो चविडा
६१	२२	पवट्टो	पओट्टो
६१	२२	आवज्जं	आओज्जं
६१	२४	चक्रेटा	चपेटा
६२	२४	'इत्यादीति' इति प्रतीकतद्व्याख्याग्रन्थौ.	६३ पुटे टिप्पण्यादौ पाठ्यौ
६३	८	१ 'दइत्तो' इति प्रतीकतद्व्याख्याग्रन्थौ.	६२ पुटे टिप्पण्यन्ते पाठ्यौ
६६	६	ऐषूक्तं	एषूक्तं
७२	१५	केडओ	केढओ
७४	५	दसइ	डसइ
७४	६	गदर्भे	गर्दभ
७४	२१	कअणं	कदणं
७५	२०	इत्यत्या	इत्यत्रत्या

पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
८१	११	पूर्वी	पूर्वीं
८५	८, १३	इण्हिं	एण्हिं
८७	१९	क्ष्वेटक	क्ष्वेटकः
८७	१९	सूत्रे	सूत्रात्
९२	२२	छुरो	छुरो छुअं
९२	२३	उच्छू छोरं	इच्छू छीरं
९४	२	वार्तासं	धूर्तसं
९४	१२	वार्तेत्यादि	धूर्तेत्यादि
१००	२१	स्मम्हा	स्मह्मा
१०२	१६	सत्वा	सत्त्वा
१०२	१९	ब्राह्य	ब्राह्म
१०२	१९	५८	५९
१०६	२२	तत्र	तत्र
१०८	७	स्तो	स्तोः
१०८	८	स्यादिः	स्यादि-
११०	२०	इत्यानु	इत्यनु
११२	१७	दय्य	द्यय्य
११७	१५	सूत्रस्य	सूत्राद्वापदस्य
११९	३१	ऌकाराभावान्न रत्वमपीति	ऊकाराभावान्नौत्वं नापि तत्सं-नियोगशिष्टं रत्वमिति.
१२९	११	र्थामिति	र्थंमिति
१४०	१–२	पङ्क्तिद्वयं	(१४०) तस्मिन्नेव पुटे टिप्प-ण्यादौ पाठ्यं.
१४२	११	करणे	करणे च
१४५	१३	साथ्र्या	सामर्थ्या
१४९	१	बिन्दौ	१ बिन्दौ
१४९	३	१ स्पष्टम्	स्पष्टम्
१५७	२६	धाआरो	धाआरा
१५८	१६	पिओ	पिअओ
१५८	२१	इत्युस्व	इत्युत्व
१७६	१७	दात्मादि	ᐧ त्मादि

पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१७६	२०	बन्धिबो	बन्धिनो
१७९	१३	णो इत्यादेशे अना	णा इत्यादेशे परतः अना
१७९	१८	राइणो इति	राइणा इति
१७९	२०	वैंक	वैंक
१ ४	२०	अप्पा	अप्पो
१९८	२१	श्रधणा	श्रवणा
२००	२२	इसि	इति
२०२	१४	तुम्हे	तुय्हे
२०६	२०	इस्यादि	इत्यादि
२०६	२२	तत्रव्य	तत्रत्य
२०६	२६	शङ्क	शङ्का
२२०	८	विथान	विधान
२२१	३	तेहिं	तीहिं
२३३	१४	पवर्तते	प्रवर्तते
२३६	७	उप	उव
२३६	११	खु । हरो	खु हरो
२४१	५	त्यव्यद्ध	त्यव्ययद्ध
२४८	७	ज्योर्ध	ज्योर्द
२७०	१६	३०	३३
३१२	८	चैत्यः	चैत्यः
३१२	२७	जन्हुः	जह्नुः
३२०	१४	मर्त्यः	मर्त्यः

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीमते हयग्रीवाय नमः ॥

श्रीमदप्पयदीक्षितप्रणीतः

प्राकृतमणिदीपः

पाणिग्रहे पाण्ड्यकुमारिकायाः
पायात्समीकं परमेश्वरेण ।
अन्योन्यलाभाच्छिवयोर्विचित्रं
यस्मिन् जयोऽभूदुभयोस्समानः ॥ १ ॥

अश्रान्तकलितोन्मेषमनञ्जनकृतव्यथम् ।
अनाविलमिदं चक्षुः साहित्यं ब्रह्म पश्यताम् ॥ २ ॥

सूक्ष्मार्थं ग्राहयितुं मन्दानपि नाटकं मृदूपायः ।
तस्यापि जीवितमिदं प्राकृतमप्राकृतेन यन्मिश्रम् ॥ ३ ॥

ये त्रिविक्रमदेवेन हेमचन्द्रेण चेरिताः ।
लक्ष्मीधरेण च ग्रन्था भोजेन च महीक्षिता ॥ ४ ॥

ये पुष्पवननाथेन ये वा वाररुचा अपि ।
वार्तिकार्णवभाष्याद्या अप्पयज्वकृताश्च ये ॥ ५ ॥

ते विस्तृतत्वात्प्रायेण संक्षेपरुचिभिर्जनैः ।
अगृहीता विलम्बन्ते संध्यार्ककिरणा इव ॥ ६ ॥

अतः प्राकृतशब्दानामन्धे तमसि मज्जताम् ।
प्रकाशनाय क्रियते संक्षिप्ता मणिदीपिका ॥ ७ ॥

प्राकृतरूपमशेषं पश्यत मणिदीपिकां करे धृत्वा ।
स्वल्पेति को विचारो जठरे खलु माति जगदिदं विष्णोः ॥ ८ ॥

दृष्टाऽपि रञ्जयेदेषा दोषज्ञानां मनांसि मे ।
सकृन्निगदनग्राह्यसर्वभावा सरस्वती ॥ ९ ॥
महाह्रदानां तोयस्य महतामाशयस्य च ।
कालुष्यं कारणापेक्षं प्रसादस्तु स्वभावतः ॥ १० ॥
अनुग्रहाद्ब्राह्मणपुङ्गवानामवाप्तविद्यश्चिनबोम्मभूपः ।
[1]करोत्यमुं प्राकृतरत्नदीपं मन्दानिलस्पन्दनिभैर्वचोभिः ॥ ११ ॥

सिद्धिर्लोकाच्च ॥ १-१-१ ॥

[2] प्राकृतशब्दानां मध्ये एते प्रयोज्या एते न प्रयोज्या इति व्यवस्थाया सिद्धिः निश्चयो न केवलं वक्ष्यमाणसूत्रेभ्य एव, किंतु काव्यज्ञलोकव्यवहारादपि स्यात् । तेनात्र शास्त्रे सूत्राननुशिष्टोऽपि काव्याभियुक्तव्यवहारस्थो ह्रस्व एङ् साधुरिति सिद्धम् ॥ तेन—नीडं नॆड्डं—दैवादित्वात् डस्य द्वित्वे 'त्वेदितः' (प्रा.सू. १-२-४१) इत्येत्वम् । 'संयोगे' (प्रा.सू. १-२-४०) इति ह्रस्वः । पुस्तकं पॊत्थअं 'स्तौ' (प्रा.सू. १-२-६६) इत्योत्वम् 'स्तः' (प्रा.सू. १-४-४०) इति थत्वम् । ह्रस्वः प्राग्वत् । 'प्रायो लुक्' (प्रा.सू. १-३-८) इत्यादिना कलोपः । व्यवहाराभावात्तु कृष्टिघृष्टिविद्वद्वाक्यवाचस्पतिविष्टरश्रवःप्रचेतःप्रोक्तादीनां क्विबादिप्रत्ययान्तानां अग्निचित्सोमसुत्प्रभृतीनां निहतसमासानां 'सुग्लु' 'सुम्लु' इत्यादीनां च न प्रयोगार्हत्वं तत्सिद्धम् ॥

प्राकृतमणिदीपटिप्पणी दीधित्यभिख्या

यदुपज्ञमेव सकलं वाङ्मयमिन्धे समस्तविबुधेड्यम् ।
परमं महस्तदाद्यं जयतु श्रीमद्गजाननाभिख्यम् ॥
श्रीमन्तौ पदपद्मौ मूर्ध्ना संनम्य देशिकेन्द्राणाम् ।
प्राकृतमणिदीपकृतेः दीधितिनाम्नीं करोमि लघुटीकाम् ॥

[1]करोतीति ॥ अत्रत्यतत्तत्प्रकरणान्तपरिदृश्यमानप्रशस्तिपङ्क्तिपरिशीलनेन करोतिरन्तर्भावितण्यर्थक इति भाति ॥

[2]प्राकृतशब्दानामिति॥ प्राकृते ऋलृवर्णयोः प्राय ऐकारौकारयोः शकारषकारयोः असंयुक्तङञकारयोः द्विवचनसंज्ञकप्रत्ययानां चाप्रयोगो लोकसिद्धो वक्ष्यमाणसूत्र

प्राञ्चस्तु—ऋकारऌकारयोरैदौतोः शषयोः द्विवचनचतुर्थ्यादीनामप्रयोगो लोकव्यवहारगम्य इत्याहुः। तच्चिन्त्यम्—'ऋतोऽत्' (प्रा. सू. १-२-७४) 'क्लृप्त इलिः' (प्रा. सू. १-२-९३) 'ऐच एङ्' (प्रा. सू. १-२-१०२) 'शोस्सल्' (प्रा. सू. १-३-८७) 'द्विवचनस्य बहुवचनम्' (प्रा. सू. २-३-३४) 'ङेसो ङम्' (प्रा सू २-३-३५)इत्यादिसूत्रैरेवावगम्यमानत्वात् ॥

विशेषज्ञापकसिद्धश्चेति वृत्तिकारत्रिविक्रमदेवेनोक्तम्। तथा लक्ष्मीधरविदुषा चन्द्रिकायामपि—प्राकृते क्वचित्क्वचिल्लिङ्गवैपरीत्यं, हलन्तपदाभावः, धातुभ्य आत्मनेपदपरस्मैपदनियमाभावः, शबादिविकरणप्रत्ययाभावः, वधशब्दोत्तरचतुर्थ्येकवचनतादर्थ्यचतुर्थ्येकवचनव्यतिरिक्तचतुर्थीविभक्त्यभावः, क्वचित्सप्तमीद्वितीयाविभक्त्योश्चाप्रयोग इत्यादि सौत्रलिङ्गादवसीयत इत्युक्तम् ॥

अत्र चायं सौत्रलिङ्गोपपादनक्रमसंग्रह :—

'ऋतोऽत्' (प्रा. सू. १-२-७४) इत्यादिसूत्रैरनेकेषामादेशानां विधानात् 'क्लृप्त इलिः' (प्रा. सू. १-२-९३) इत्यनेन ऌकारस्याप्यादेशविधानात् ऋकारऌकारयोः, 'अइ ऐ' (प्रा. सू. २-१-७४) इत्यनेन क्वचिदैकारविधानेऽपि 'ऐच एङ्' (प्रा. सू.१-३-१०२) इति सूत्रेण सामान्यत एङ्विधानादैकारौकारयोः, 'शोस्सल्' (प्रा- सू. १-३-८७) इत्यनेन सकारादेशविधानात् शकारषकारयोः, 'शुल्के ङ्गः' (प्रा- सू. १-४-३) 'श्वेर्वृश्चिके ञ्चर्वा' (प्रा. सू. १-४-१८) इति सूत्राभ्यां ङाक्रान्तगकारञाक्रान्तचकारविधानात् असंयुक्तङञकारयोः, 'द्विवचनस्य बहुवचनम्' (प्रा. सू. २-३-३४) इत्यनेन द्विवचनस्थाने बहुवचनविधानाद्द्विवचनस्य, 'क्लीबे गुणगाः' (प्रा. सू. १-१-५२) इत्यादिना क्लीबत्वविधानात् नित्यपुंलिङ्गानां गुणादिशब्दानां, 'अन्त्यहलोऽश्रदुदि' (प्रा. सू. १-१-२५) इत्यादिभिर्लोपागमादिविधानाद्धलन्तानां, 'लटस्तिप्ताविजेच्' (प्रा. सू २-४-१) इत्यादिना सामान्यतस्तिबादीनामिजादिविधानादात्मनेपदपरस्मैपदनियमस्य, 'न शपाम्' (प्रा. सू.) इत्यनेन निषेधाद्विकरणप्रत्ययानां, 'वधाड्डाइ च' (प्रा. सू २-३-३७) 'तादर्थ्ये ङेस्तु' (प्रा. सू. २-३-३६) इति सूत्राभ्यां तत्र चतुर्थ्येकवचनविधानेऽपि अन्यत्र 'ङेसो ङम्' (प्रा. २-३-३५) इति चतुर्थ्याः षष्ठीविधानाच्चतुर्थ्याः, 'ङिपोऽस्' (प्रा. सू. २-३-४१) 'क्वचिदसादेः' (प्रा. सू. २-३-३८) इति सूत्राभ्यां विद्युद्द्योते स्मरति माधवं वन्दे इत्यत्र द्वितीयाषष्ठयोः विज्जुज्जोअं माहवस्स इति प्रयोगार्थं विधानात्तत्र यथाक्रमं सप्तमीद्वितीयाविभक्त्योश्चादर्शनमिति ॥

[1] अनुक्तमन्यशब्दानुशासनवत् ॥ १-१-२ ॥

स्पष्टम् । तेन अचः स्वराः, हल् व्यञ्जनमित्यादि सिद्धम् ॥

[2] सुप्स्वादिरन्त्यहला ॥ १-१-३ ॥

स्वादिविभक्तिषु [3]आदिर्वर्णो वचनं [4] वा अनिताऽप्यन्त्यव्यञ्जनेन सह गृह्यमाणो मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा स्यात् । तेन सुस् इति प्रथमा, अस्

---

[1] अनुक्तमित्यादि॥ ननु-अत्रानुक्तस्य व्याकरणान्तरोक्तस्याभ्यनुज्ञाने तृणमित्यादौ 'ऋतोऽत्' (प्रा. सू. १-२-७४) इत्यनेनात्र शास्त्रे ऋकारस्याकारविधानात् पाणिनीय-व्याकरणे ऋकारस्थानिकाकारस्य 'उरण्रपरः' (पा. सू. १-१-५१) इत्यनेन रेफपरावयवकत्वेन विधानात्तथा प्रवृत्तौ तर्णमिति स्यात्, इष्यते त्वत्र तणमिति चेत् परिहृतमेतत् चन्द्रिकायाम्–अत्रत्यस्य सप्तदशस्य 'बहुलं' (प्रा. सू. १-१-१७) इति सूत्रस्याशास्त्रपरिसमाप्त्यनुवर्तनात् प्रयोगानुरोधेन युक्तान्येव शास्त्रान्तरीयकार्याणि प्रवर्तन्त इत्यभ्युपगमात् तणमित्येव प्रयोगदर्शनान्नात्रोरण्रपर इति शास्त्रान्तरीयस्याव-काश इति । एवमन्यत्राप्यूह्यम् ॥

[2] एतत्सूत्रात्पूर्वं 'संज्ञा प्रत्याहारमयी वा' (प्रा. सू १-१-३) इति सूत्रं त्रिविक्रमवृत्तौ चन्द्रिकायां चोपलभ्यते । तस्य चेयं वृत्तिरपि दृश्यते—" इह प्राकृत-व्याकरणे संज्ञा प्रत्याहारस्वरूपा व्यवह्रियते, वाग्रहणाद्वक्ष्यमाणा च । पुनः प्रत्याहार-ग्रहणं भूयोव्यवहारस्य दर्शनार्थम् । यथा—स्वरोऽच्, एओ एङ्, ऐऔ ऐच्, व्यञ्जनं हल्, स्वादिस्सुप्, त्यादिस्तिङ्, इत्यादि " इति ॥

[3] आदिर्वर्ण इति ॥ सूत्रे आदिपदेन अविशेषाद्वर्णो वचनं वा सूत्रकृद्व्यवहारात् गृह्यत इत्याशयः । तेन सुस् इति प्रथमाविभक्तिबोधकप्रत्याहारे वचनं, अस् इति द्वितीयाविभक्तिबोधकप्रत्याहारे वर्णः, इत्यादि बोध्यम् । यद्यपि षष्ठी-विभक्तिबोधकप्रत्याहारे ङस् इत्यत्र आदिर्ङो न वर्णः, नापि वचनरूपः, तथाऽपि-स्वरविशिष्टव्यञ्जनस्य वर्णत्वाभिप्रायेणेदं स्यात् । अथवा वचनमित्युपलक्षकं वचना-वयववर्णसंघातस्यापीत्याशयः स्यात् ॥

[4] अत्र शास्त्रे अनुक्तशास्त्रान्तरीयप्रक्रियादरणस्य 'अनुक्तमन्य–' (प्रा. सू. १-१-२) इत्यादिसूत्रेण बोधनात् 'न विभक्तौ' (पा. सू. १-३-४) इत्यादिपाणिनीयसूत्रेण विभक्त्य-न्त्यवृत्तिसकारादीनामित्संज्ञाभावात् पाणिनीये अन्त्येत्संज्ञकस्य प्रत्याहारोपयोगित्वेऽप्यत्र शास्त्रे न तदपेक्षणमित्याशयेन अनिताऽप्यन्त्यव्यञ्जनेनेत्यत्रोक्तमित्यनुसंधेयम् ॥

इति द्वितीया, टास् इति तृतीया, ङेस् इति चतुर्थी, ङसिस् इति पञ्चमी, अत्र षष्ठ्येकवचनं वेति संदेहनिरासाय ङस् इत्यनुक्त्वा ङसिस् इत्युक्तम्, ङम् इति षष्ठी, ङिप् इति सप्तमी ॥

[1] हो ह्रस्वः ॥ १-१-४ ॥

ह्रस्वस्य ह इति संज्ञा । एवं—

* दि दीर्घः ॥ १-१-५ ॥

[2] शषसाः शुः ॥ १-१-६ ॥

* सः समासः ॥ १-१-७ ॥

[3] आदिः खुः ॥ १-१-८ ॥

एतानि सूत्राणि स्पष्टानि ॥

---

[1] *हो ह्रस्व इत्यादि ॥ अत्र शास्त्रे ह्रस्वो ह इति, दीर्घो दि इति, समासः स इति सङ्केतितो ज्ञेय इति 'हो ह्रस्वः' 'दि दीर्घः' 'सस्समासः' इति सूत्रत्रयस्यार्थः । एतत्संज्ञाफलं तु 'दिहौ मिथस्से' (प्रा. सू. १-१-१८) इत्यादिसूत्रेषु दिहौ इति पदेन दीर्घह्रस्वौ स इत्यनेन समास इति चार्थौ बुध्यते । ततश्चोक्तसूत्रस्य 'समासे दीर्घह्रस्वावन्योन्यं भवतः, ह्रस्वस्य धीर्घः दीर्घस्य ह्रस्वश्च भवति' इत्यर्थसंपत्त्या वेणुवणं इत्यादिसमासस्थले पूर्वपदान्त्यस्य ह्रस्वोकारस्य दीर्घे, णईसोत्तं इत्यादिसमासस्थले पूर्वपदान्त्यस्य दीर्घेकारस्य ह्रस्वे च वेणूवणं णइसोत्तं इत्यादिरूपसिद्धिर्भवतीति । 'दिर्दीर्घः' इत्यन्यत्र सूत्रपाठो दृश्यते ॥

[2] शषसाः शुरिति ॥ शकारषकारसकाराः शुरिति संकेतिता इति 'शषसाः शुः' इति सूत्रस्यार्थः । तेन 'शोस्सल्' (प्रा. सू. १-१-८७) इत्यादिविधिसूत्रेषु शोः शकारषकारसकाराणां 'प्रायो लिति न विकल्पः' (प्रा. सू. १-१-१४) इति सूत्रबलात् सल् नित्यं सकारो भवतीत्यर्थसंपत्त्या यशः वेषः इत्यदौ जसो वेसो इत्यादिरूपसिद्धिर्भवति ॥

[3] आदिः खुरित्यादि ॥ आदिः खुरिति, संयुक्तः स्तुरिति संकेतित इति 'आदिः खुः' 'संयुक्तः स्तुः' इति सूत्रद्वयस्यार्थः । तेन 'शोर्लुक् खोः स्तम्बसमस्तनिस्पृहपरस्परश्मशानश्मश्रुणि' (प्रा. सू. १.४.७५) इत्यादिविधिसूत्रेषु स्तोरित्यनुवृत्त्या च

[1]गो गणपरः ॥ १-१-९ ॥

गशब्दो गणवाचकादिशब्दस्थाने प्रयुज्यते ॥

[2]द्वितीयः फुः ॥ १-१-१० ॥

स्पष्टम् ॥

संयुक्तः स्तुः ॥ १-१-११ ॥

स्तुः संयुक्तस्य संज्ञा स्यात् ॥

[3]तु विकल्पे ॥ १-१-१२ ॥

स्पष्टम् ॥

इति संज्ञाप्रकरणम्.

स्तम्बादिषु स्तोः—संयुक्तसंबन्धिनः स्तोः आदिवर्णस्य लुग्भवतीत्यर्थसंपत्त्या स्तम्बादिशब्दे 'स्तः' इति संयुक्तसंबन्धिन आदिवर्णस्य सकारस्य लोपे तंबो इति रूपसिद्धिर्भवति ॥

[1]गो गणपर इति ॥ गशब्दो गणरूपार्थपरो द्रष्टव्य इति 'गो गणपरः' इति सूत्रस्यार्थः। तेन 'क्लीबे गुणगाः' (प्रा.सू. १.१.५२) इति सूत्रे गुणगा इत्यस्य गुणादिगण-पठिता इत्यर्थसंपत्त्या तेषां क्लीबत्वबोधनेन गुणं देवं मण्डलग्गं इत्यादिरूपसिद्धिः फलम् ॥

[2]द्वितीय इति ॥ 'द्वितीयः फुः' इति सूत्रस्य द्वितीयः फुसंज्ञित इत्यर्थात् 'सप्तपर्णे फोः' (प्रा. सू. १.१.१३) इति विधिसूत्रगतफुपदस्य द्वितीयार्थकतया सप्तपर्णशब्दे द्वितीयाकारस्येकारो भवतीति सूत्रार्थसंपत्त्या सप्तपर्णशब्दे द्वितीयाकारस्येत्वे छत्तिवण्णो इत्यादिरूपं सिध्यति ॥

[3]तु विकल्प इत्यादि ॥ विकल्पेऽर्थे तुशब्दः संकेतित इति 'तु विकल्पे' (प्रा.सू. १-१-१५) इति सूत्रस्य, तथा शिति परे पूर्वस्य दीर्घो भवतीति 'शिति दीर्घः' इति सूत्रस्य चार्थात् 'शि श्लुङ् नपुनरि तु' (प्रा.सू. १.१.२८) इत्यादिविधिसूत्रेषु तुशब्दस्य वेत्यर्थकतया नपुनर्शब्दे अन्त्यहलः शानुबन्धौ इकारलुकौ वा भवत इत्यर्थसंपत्त्या नपुनर्शब्दस्य णउणर् इत्यवस्थायामन्त्यस्य हलो रेफस्यानेन इकारादेशेऽस्य शित्त्वात् 'शिति दीर्घः' (प्रा. सू. १-१-१५) इति प्रदर्शितसूत्रबलात् पूर्वाकारस्य दीर्घे णउणाइ इति, इयादेशस्यास्य वैकल्पिकतया एतदभावपक्षे लुकि तस्यापि शित्त्वात् स्थान्यपेक्षया पूर्वस्य दीर्घे णउणा इति, श्लुकोऽप्यस्य वैकल्पिकतया रेफस्य विसर्गत्वादौ णउणो इति च रूपसिद्धिर्भवति ॥

इति संज्ञाप्रकरणम्.

अथ परिभाषाप्रकरणम्

[1] प्रायो लिति न विकल्पः ॥ १-१-१३ ॥

[2] ल इत्यस्य तस्मिन् कार्ये प्रायो न विकल्पः ॥

शिति दीर्घः ॥ १-१-१४ ॥

स्पष्टम् ॥

[3] सानुनासिकोच्चारं ङित् ॥ १-१-१५ ॥

स्पष्टम् ॥

बहुलम् ॥ १-१-१६ ॥

अधिकारोऽयमा शास्त्रसमाप्तेः । तेन—

[4] क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव।
तच्च यथास्थानं वयमेव दर्शयिष्यामः ॥

दिह्रौ मिथः से ॥ १-१-१७ ॥

समासे ह्रस्वस्य दीर्घः दीर्घस्य ह्रस्वश्च स्यात् । वेणुवनं—

अथ परिभाषाप्रकरणम्.

[1] प्राय इत्यादि ॥ लकारेत्संज्ञकविधेयविषये विकल्पो नास्तीति 'प्रायो लिति न विकल्पः' इति सूत्रार्थात् 'शोस्सल्' (प्रा. सू. १-१-८७) इत्यादौ सल्शब्देन नित्यं सकार इति बोधनेन यशो वेष इत्यादौ शकारषकारयोर्नित्यं सकारे जसो वेसो इत्यादिरूपसिद्धिर्भवति ॥

[2] 'ल् इत् यस्य तस्मिन् कार्ये' इति शुद्धपाठेनात्र भाव्यम् ॥

[3] सानुनासिकेत्यादि ॥ ङकारेत्कं कार्यमनुनासिकोच्चारणप्रयोजकं भवतीति 'सानुनासिकोच्चारं ङित्' इति सूत्रस्यार्थः । तेन 'कामुकयमुनाचामुण्डातिमुक्तके मो ङ्लुक्' (प्रा. सू. १-३-११) इत्यत्र विधीयमानस्य मवर्णलुको ङित्त्वेन लुकि सति शिष्टस्य उकाररूपस्वरस्य अनेन अनुनासिकत्वे कामुकादिशब्दानां काउँओ जउँणा चाउँण्डा अणिउँतअं इति रूपाणि सिध्यन्ति ॥

[4] क्वचित्प्रवृत्तिरित्यादि ॥ 'विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति' इत्येतदुत्तरार्धं बोध्यम् ॥

[1] वेणूवणं, वेणुवणम्। दीर्घस्य ह्रस्वः—नदीस्रोतः—णइस्सोत्तं, णईसोत्तम्। विस्तरभयादग्रे स्फुटत्वाच्च प्रक्रिया नोच्यते ॥

इति परिभाषाप्रकरणम्

अथ संधिप्रकरणम्.

सन्धिस्त्वपदे ॥ १-१-१८ ॥

गुणसवर्णदीर्घादिसन्धिर्विकल्पेन स्यात्। [illegible] नैव स्यात्। वधूपगूढः—वहूवगूढो वहूउवगूढो। कवीश्वरः—कईसरो कइईसरो। एकपदे तु—मुणइज्जइ—ज्ञायते ॥

[2] करिष्यतेर्वा ॥ १-१-१९ ॥

काही, काहिइ ॥

न यण् ॥ १-१-२० ॥

'इको यणचि' (पा. सू. ६-१-७७) इति विहितो [illegible] सन्धिर्न स्यात्। दध्यत्र—दहि ऍत्थ। मध्वत्र—महु ऍत्थ ॥

एङः ॥ १-१-२१ ॥

सन्धिर्न। देव्या आननं—देवीए आणणम्। [illegible]—

---

[1] वेणूवणमिति ॥ बहुलाधिकारात् [illegible] ॥

इति परिभाषाप्रकरणम्.

अथ संधिप्रकरणम्.

[2] करिष्यतेर्वेति ॥ इदं सूत्रं त्रिविक्रम[illegible] न दृश्यते। [illegible] करिष्यतीत्यस्य काही काहिइ इति [illegible] तीति त्रिविक्रमवृत्तौ साधितम्। चान्द्रिकायां तु न दृश्यते ॥

[3] यणिति ॥ यणित्यनेन यवरलानां ग्रहणेऽपि [illegible] प्रयोगात् यकारवकाररूप एवात्र यणसन्धिर्निषिध्यत इति [illegible] दहि ऍत्थ महु ऍत्थ इति इकारोकारघटितलक्ष्यद्वयं प्रदर्शितमिति बोध्यम्। दधि मधु इत्यत्र [illegible] (प्रा. सू. १-३-२०) इति धकारस्य हकारे दहि महु इति भवति ॥

वच्छो अहिणंदिओ । अहो आश्चर्यं—अहो अच्चेरं इत्यादि [1]संस्कृतवदेव ॥

शेषेऽच्यचः ॥ १-१-२२ ॥

युक्तस्य हलो लोपे योऽवशिष्यते स शेषः । तस्मिन् परेऽचः सन्धिर्न स्यात् । न पुनः—[2]ण उण । अत्र च—एॅत्थ अ । भोगचिह्नं—भोगइन्हम् । यत्तु—उदकं—उअअं इत्यादि, [3]तदपद इत्यपि सिद्धम् ॥

(वा) [4]चक्रवाकशातवाहनयोः सन्धिर्वाच्यः ॥

चक्काओ । साळाहणो ॥

(वा) सुपुरुपकुम्भकारद्वितीया(दी)नां वा वचनम् ॥

---

[1] संस्कृतवदेवेति ॥ संस्कृते 'ओत्' (पा. सू. १-१-१५). इति पाणिनीयसूत्रेण ओदन्तनिपातस्य प्रगृह्यसंज्ञायां 'प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यं' (पा. सू- ६-१-१२५) इति पाणिनीयसूत्रेण प्रकृतिभावविधानात्तद्वदत्रापि संध्यभाव इति भावः ॥

[2] णउणेत्यादि॥ पुनर् चिन्हं इत्यत्र 'प्रायो लुक्कगचजतदपयवाम्' (प्रा. सू. १-३-८) इति सूत्रेण पकारचकारयोर्लोप इति भावः ॥

[3] तदपद इति ॥ 'सन्धिस्त्वपदे' (प्रा. सू. १-१-१८) इति सूत्रेणैवेत्यर्थः ॥

[4] चक्रवाकेत्यादि ॥ चन्द्रिकायामिदं वार्तिकद्वयं न दृश्यते । त्रिविक्रमवृत्तौ तु बहुलाधिकारात्सिध्यतीत्यभिप्रायेण 'क्वचित्सन्धिरेव, शालवाहनः—सालाहणो, चक्रवाकः—चक्काओ' इत्युदाहृतम् । चन्द्रिकायामपि बहुलाधिकाराद्वार्तिकद्वयाभिमतरूपाणि साधितानि दृश्यन्ते । तथा तत्रैव 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यत्र प्रायग्रहणाद्वकारलोपाभावपक्षे सालवाहणो चक्कवाओ इति रूपद्वयमित्युक्तम् । सालाहणो इत्यस्य संस्कृते शातवाहनशब्दः शालावाहनशब्दो वा प्रकृतिः, न तु लोकप्रसिद्धः शालिवाहनशब्द इत्युक्तम् शातवाहनशब्दस्य प्रकृतित्वे 'दोहदप्रदीपशातवाहनातस्याम्' (प्रा. सू. १-३-४१) इति तकारस्य लत्वम्, शालावाहनशब्दस्य प्रकृतित्वे तु 'ङ्यापोस्संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम्' (पा. सू ६-३-६३) इति पाणिनीयसूत्रेणापो ह्रस्व इति बोध्यम् ॥

[1]सुउरिसो—सूरिसो। कुम्भआरो—कुम्भारो। विईओ—वीओ॥

तिङः॥ १-१-२३॥

तिङ्सम्बन्ध्य[2]चः अचि न सन्धिः। भवतीह—[3]होइ इह। पिबोदकं—पिज्ज [4]उअअम्।

लोपः॥ १-१-२४॥

अचोऽचि बहुलं लोपस्स्यात्। निश्श्वासोच्छ्वासौ—णीसासूसासा। त्रिदशेशः—[5]तिअसेसो॥

इति संधिप्रकरणम्.

---

[1] सुउरिसो इत्यादि॥ सुपुरुष इत्येतद्विकृतिभूते सुउरिसो इत्यत्र 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यनेन पलोपे 'रोर्भ्रुकुटीपुरुषयोरित्' (प्रा. सू. १-२-६०) इति सूत्रेण रेफात्परस्योकारस्येत्वं, कुम्भकारविकृतौ कुम्भआरो इत्यत्र 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १.३-८) इत्यादिना कलोप इति बोध्यम्॥

[2] अच इत्यादि॥ अच्यचः इति पूर्वसूत्रादनुवर्तत इत्याशयः॥

[3] होइ इत्यादि॥ भूधातोर्लटि तिपि 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना तलोपे 'होहुवहवा भुवेस्तु' (प्रा. सू. ३-१-१) इत्यनेन धातोः हो इत्यादेशे 'न शपाम्' इति विकरणाभावे होइ इति रूपम्। पिबतेस्तु 'पट्टघोट्टडल्लपिज्जाः पिबेः' (प्रा. सू. ३-१-१६) इति पिज्जादेशः॥

[4] उअअं इति॥ उअअं इत्यत्र 'लोपः' (प्रा. सू. १-१-२४) इति वक्ष्यमाण-सूत्रेण यद्यप्यचो लोपः प्राप्तः, तथाऽप्यस्य लोपस्य सन्धिकार्यत्वात् 'सन्धिस्त्वपदे' (प्रा. सू. १-१-१८) इत्यनेन सन्धिकार्यस्य एकपदे निषेधान्न प्रवर्तत इति बोध्यम्॥

[5] तिअसेसो इति॥ तिअसेसो इत्यपपाठः। तिअसीसो इत्येवोदाहरणं न्याय्यम्। अन्यथाऽत्राचो लोपस्यैवादर्शनादेतत्सूत्रानुदाहरणत्वापातात्। तथैव क. ख.—कोशयोः पाठ उपलभ्यते च॥

इति संधिप्रकरणम्.

[1] अथान्त्यहल्विकारप्रकरणम्.

अन्त्यहलोऽश्रदुदी [2] ॥ १-१-२५ ॥

[3] शब्दानामन्त्यहलो लोपः स्यात्। यशः—[4] जसो। तमः—तमो। इत्यादि। अश्रदुदीति किम्? श्रद्धा—सद्धा। उद्गतः—उग्गओ।

निर्दुरि वा ॥ १-१-२६ ॥

निर् दुर् अनयोरन्त्यलोपो वा स्यात्। लोपाभावे लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति रलुक्। [5] तदा द्वित्वं न। 'शोर्लुप्तयवर-

---

अथान्त्यहल्विकारप्रकरणम्.

[1] अथान्त्यहल्विकारेति ॥ अन्त्यहलपदसम्बद्धसूत्रविहितविकारा अन्त्यहल्विकारा इत्यभिप्रायेण 'लोपः' (प्रा. सू. १-१-२४) इति पूर्वसूत्रस्यास्मिन्नन्त्यहल्विकारप्रकरणे अघटनमिति भावः ॥

[2] अश्रदुदी इति ॥ 'अश्रदुदि' इति क. ख.—पुस्तकयोः त्रिविक्रमवृत्तौ चन्द्रिकायां च ह्रस्वान्तपाठ एव सूत्रे दृश्यते। तत्र श्रच्च उच्च अनयोस्समाहारः श्रदुत्, न श्रदुत् अश्रदुत्, तस्मिन् इति विग्रहः, ततश्च श्रदुद्भिन्नवृत्त्यन्त्यहलो लोप इति सूत्रार्थः। एतद्ग्रन्थकारस्यापि ह्रस्वान्तपाठ एवाभिमत इति ज्ञायते, उत्तरत्र अश्रदुदीति किम् इति प्रत्युदाहरणप्रश्नपरवाक्यदर्शनात्। तस्मात्सूत्रेऽत्र अश्रदुदी इति दीर्घान्तपाठो लेखकप्रमादायात इति भाति ॥

[3] शब्दानामिति ॥ समासे तु पूर्वखण्डस्यापि पदत्वमिति विवक्षायामन्त्यलोपः, समुदायस्यैव पदत्वमिति विवक्षायामनन्त्यत्वान्न पूर्वखण्डान्त्यलोप इति विवक्षाभेदेन सन्भिक्षुः सज्जनः तद्गुणाः, इत्यादिसमासस्थले पूर्वखण्डान्त्यलोपालोपयोः सभिक्खू सब्भिक्खू, सजणो सज्जणो, तगुणा तग्गुणा, इति प्रत्येकं रूपद्वयमपीति वृत्तिकारत्रिविक्रमदेवाभिमतं ज्ञायते ॥

[4] जसो इति ॥ यशश्शब्दे 'आदेर्जः' (प्रा. सू. १-३-७४) इत्यादेर्यकारस्य जकारे जसो इति रूपसिद्धिर्बोध्या ॥

[5] तदेति ॥ दीर्घे सति 'दीर्घान्न' (प्रा. सू. १-४-८७) इति द्वित्वनिषेधादित्याशयः ॥

शोर्दिः ' (प्रा. सू. १-२-८) इति दीर्घः । णिसहं, [1] णिस्सहं णीसहं । दुर्भगः— दुहओ, पक्षे—दूहवो । 'दुरो रलुकि तु' (प्रा. सू. १-२-६३) इत्यूत्वम् । ' ऊत्वे सुभगदुर्भग ' (प्रा. सू. १-३-१८) इति वत्वम् ॥

---

[1] **णिस्सहमिति ॥** इदमत्रोदाहृतं णिस्सहं इति द्वित्वघटितं रूपं कथमुपपद्यत इति विमृश्यते । तथाहि—' निर्दुरि वा ' (प्रा. सू. १-१-२६) इत्यत्र स्तोरित्याद्य-सम्बन्धात् अस्य संयुक्तविषयकत्वनियमाभावात् ' शेषादेशस्याह्रोऽचोऽखोः (प्रा. सू. १-४-८६) इति द्वित्वविधेश्च संयुक्तपदसम्बद्धसूत्रचोदितलोपस्थलप्रवृत्तिकतया तस्य निर्दुरि वा ' (प्रा. सू. १-१-२६) इत्येतत्सूत्रविहितलोपविषयेऽप्रवृत्तेः ।

यदि ' निर्दुरि वा ' इत्यस्य वैकल्पिकत्वादेतदभावात् ' लवरामधश्च ' (प्रा. सू. १-४-७८) इत्यस्य स्तोरित्यधिकारप्रविष्टतया संयुक्तविषयकत्वनैयत्यात् तेन रेफस्य लुकि 'शेषादेशस्याह्रोऽचोऽखोः ' (प्रा. सू. १-४-८६) इति द्वित्वमुपपद्यत इत्युच्येत, तदाऽपि शोर्लुसयवरशोर्दिः ' (प्रा. सू. १-२-८) इति दीर्घविधेर्जागरूकतया तस्य नित्यत्वाच्च ' दीर्घान्न ' (प्रा. सू. १-४-८७) इति द्वित्वनिषेधस्य दुर्निवारत्वात् ।

यदि च संयुक्तपदसंबद्धसूत्रविहितलोपस्थल इव यथाकथंचित्संयुक्तस्थलप्रवृत्ति-मत्सूत्रविहितलोपविषयेऽप्यविशेषात् ' शेषादेशस्याह्रोऽचोऽखोः ' (प्रा. सू. १-४-८६) इति द्वित्वप्रवृत्तिरिष्येत, तर्हि सर्वाभ्युपगतस्य द्वित्वाघटितस्य णिसहं इत्यस्य कथं साधुता स्यात् ।

यदि वा निसा सान्तेन सहितस्य द्वित्वघटितं रूपं साध्वित्युच्येत तदाऽप्यस्य ' निर्दुरि वा ' इत्युदाहरणपरतया प्रदर्शनं कथमुपपन्नं स्यात् ।

वस्तुतः सान्तोपसृष्टेऽपि ' कगटडतदपᳵकᳵपशोरुपर्यद्रे ' (प्रा. सू. १-४-७७) इत्यनेन सलोपस्य ' शोर्लुसयवरशोर्दिः ' (प्रा. सू. १-२-८) इति दीर्घस्य च दुर्वारतया ' दीर्घान्न ' (प्रा. सू. १-४-८७) इति द्वित्वनिषेधस्य जागरूकतया च णिस्सहं इति द्वित्वघटितं नोपपद्यत इति ॥

तस्मात् अत्रत्यं मुद्रितचन्द्रिकागतं च णिस्सहं इति रूपान्तरलेखनं लेखक-प्रमादपरिपतितमिति विभाव्यते । अत एव वृत्तिकारत्रिविक्रमदेवेनाप्यत्र णिसहो णीसहो इति रूपद्वयमेवोदाहृतं दृश्यते ॥

किंचैतत्कोशागारीये ३३३तमाङ्कयुते चन्द्रिकाताल्कोशेपि णिस्सहं इति द्वित्व-घटितं रूपं नोदाहृतं दृश्यते । तस्माद्यत्रकुत्रचित् णिस्सहं इति द्वित्वघटितप्रयोगोप-लम्भे तत्साधकं प्रमाणं गवेषणीयमिति ॥

अन्तरि च नाचि ॥ १-१-२७ ॥

अन्तर्शब्दे नान्त्यलोपोऽचि । चान्निर्दुरोश्च । अन्तरङ्गम् । णिरन्तरम् । दुरुत्तरम् ॥

(वा) [1] अन्तर उपरौ डात्वं वाच्यम् ॥

अंता उवरि ॥

शिश्लुङ्नपुनरि तु [2] ॥ १-१-२८ ॥

नपुनर्शब्देऽन्त्यहलश्शिताविकारल्लुकौ वा स्तः । [3] णउणाइ णउणा । पक्षे— [4] णउण । [5] सिद्धावस्थायां 'अतो डो विसर्गः' (प्रा. सू- २-२-१२) इति डोत्वे तु णउणो ॥

(वा) [6] पुनरि शिर्वा(वा)च्यः ॥

पुणाइ । शित्त्वाद्दीर्घः । अत्र शस्य [7] प्रत्ययादित्वाभावेऽपि 'सिद्धि-

---

[1] अन्तर उपरीति ॥ इदं वार्तिकं त्रिविक्रमवृत्तौ चन्द्रिकायां च 'क्वचिदन्ता उवरि इति च वर्तते' इति वाक्येन संगृहीतं दृश्यते ॥

[2] शिश्लुगिति ॥ 'शिश्लुङ्नपुनरि वा' इति त्रिविक्रमदेवानुमतस्सूत्रपाठः ॥

[3] णउणाइ इति ॥ यद्यप्यत्र पुनर्शब्दे पकारस्य पदादित्वात् 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिसूत्रे अखोरित्यनुवृत्त्या तस्य चानादेरित्यर्थकतया लुकः प्राप्तिर्नास्ति, तथाऽपि बहुलाधिकारात्, नपुनरित्यस्य समुदितस्यैव निपातत्वमित्यभिप्रायाद्वा पकारलोपोऽव्याहत इति बोध्यम् ॥

[4] णउण इति ॥ नपुनर्शब्दे प्रकृतसूत्रविहितयोः शिश्लुकोरुभयोरपि विकल्पतया तदुभयाभावपक्षे 'अन्त्यहलोऽश्रदुदि' (प्रा. सू. १-१-२५) इत्यनेन रेफस्य लोपे पकारस्यापि पूर्ववल्लुकि 'आदेस्तु' (प्रा. सू. १-३-५३) इति नकारस्य णत्वे च णउण इति रूपम् ॥

[5] सिद्धावस्थायामिति ॥ नपुनः इति विसर्गान्तस्य प्रकृतित्वाभिप्रायकमिदम् ॥

[6] पुनरि शिर्वेति ॥ वार्तिकमिदं त्रिविक्रमवृत्तौ 'पुनर्शब्देऽपि पुणाइ इति दृश्यते' इति वृत्तिकारवाक्यात्मना दृश्यते ॥

[7] प्रत्ययादित्वाभावेऽपीति ॥ 'अनुक्तमन्यशब्दानुशासनवत्' (प्रा. सू. १-१-२) इत्यनेनात्र प्राकृतव्याकरणेऽनुक्तस्य व्याकरणान्तरीयक्रमस्यादरणबोधनेन

लोंकात् (१-१-१) इत्युक्तेरित्त्वम् । एवं डित्त्वम् । एतादृशस्थले डित्त्व सामर्थ्यादभस्यापि (टिलोपः) तत्कृतष्टिलोपः । तादृशस्थले टिभसंज्ञा च संपादनीया ॥

अविद्युति स्त्रियामाल् ॥ १-१-२९ ॥

स्त्रीलिङ्गशब्दानामन्त्यहल आत्वं स्यात् । लित्त्वान्नित्यम् । सरित्—सरिआ । संपत्—संपआ । अविद्युति किम्? [1] विज्जू । [2] अत्रात्वस्येष त्स्पृष्टयकारप्रश्लेषेणोच्चारणं कार्यम् ॥

रो रा ॥ १-१-३० ॥

स्त्रियामन्त्यहलो रस्य रा स्यात् । गीः—गिरा । धूः—धुरा । पूः—पुरा । [3] स्त्रियामात्वबाधनार्थमिदं सूत्रम् ॥

लशक्वतद्धिते' (प्रा. सू १-३-८) इति पाणिनीयसूत्रे 'षः प्रत्ययस्य' (प्रा. सू १-३-६) इत्यतः प्रत्ययस्येत्यनुवृत्त्या प्रकृतसूत्रविहितस्य शेरादेशरूपतया प्रत्ययत्व भावेन तदवयवशकारस्य प्रत्ययादित्वाभावात्तस्येत्संज्ञा न प्राप्नोतीति शङ्कितुरभि प्रायः॥

[1] विज्जू इति॥ विद्युच्छब्दे 'द्यय्यर्यां जः' (प्रा. सू. १-३-१०) इत्यने संयुक्तस्य द्यु इत्यस्य जादेशे 'शेषादेशस्याह्वोऽचोऽखोः' (प्रा. सू. १-४-२६) इत्यने तस्य द्वित्वेऽन्त्यहलो लोपे सोः शिलुकि शित्त्वाद्दीर्घे विज्जू इति रूपम् । लो वा विद्युत्पत्रपीतान्धात्' (प्रा. सू. २-१-२६) इत्यनेन पाक्षिके लप्रत्यये विज्जुला इत्यन्य दप्यस्य रूपं बोध्यम् ॥

[2] अत्रात्वस्येति ॥ 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिसूत्रेण का लुंक्यवशिष्टस्यैवाकारस्य 'यश्रुतिरः (प्रा. सू. १-३-१०) इत्यनेनास्पष्टश्रुतियकार विधानादत्र तेन लुगभावेऽपि प्रकृतसूत्रविहितस्याकारस्यापि बहुलाधिकारादस्पष्टयका श्रुतिरिति त्रिविक्रमदेवेनोक्तं दृश्यते ॥

[3] आत्वबाधनार्थमिति—प्रकृतसूत्राभावे पूर्वसूत्रेणात्वे रेफश्रवणं न स्यादि भावः ॥

हः क्षुत्ककुभि ॥ १-१-३१ ॥

अनयोरन्त्यहलो हः स्यात् । 'अजाद्यतः' (पा. सू. ४-१-४) इति टाप् । [1] छुहा । कउहा ॥

धनुषि वा ॥ १-१-३२ ॥

धणुहं । [2] सान्तत्वाभावात्क्लीबमेव । पक्षे धणू ॥

---

[1] छुहा कउहा इति—क्षुच्छब्दे 'स्पृहादौ' (प्रा. सू. १-४-२२) इत्यनेन स्पृहादित्वात्संयुक्तस्य क्ष इत्यस्य छत्वम् । ककुप्शब्दे द्वितीयककारस्य 'प्रायोलुक्कगचजतदपयवाम्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यनेन लुगिति बोध्यम् ॥

[2] सान्तत्वाभावादिति॥ सकारान्तं नकारान्तं च दामशिरोनभश्शब्दभिन्नं शब्दस्वरूपं पुलिँङ्गे प्रयोज्यमित्यर्थकेन 'स्नमदामशिरोनभो नरि' (प्रा. सू. १-१-४९) इत्यनेन दामादिभिन्नसकारनकारान्तानामेव पुंलिङ्गतया धनुश्शब्दान्त्यसकारस्य प्रकृतसूत्रेण हकारादेशे सान्तत्वाभावात् पुंलिङ्गविधेरप्रवृत्त्या नपुंसकत्वात् धणुहं इत्येकं रूपम्, हकारादेशस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावे सकारान्ततया 'स्नमदाम' (प्रा. सू. १-१-४९) इति सूत्रप्रवृत्त्या पुंलिङ्गतया 'अन्त्यहलोऽश्रदुदि' (प्रा. सू. १-१-२५) इति लोपे णत्वे सोः शिलुकि शित्वाद्दीर्घे धणू इत्यन्यदपि रूपमित्याशयः । एवमेव वृत्तिकारत्रिविक्रमदेवेनापि धणुहं धणू इत्येवोदाहृतं दृश्यते ॥

चन्द्रिकायां तु धणुहो धणू इति द्वयमपि पुंलिङ्ग एवोदाहृतं दृश्यते । हादेशेऽपि धनुश्शब्दप्रकृतेः सान्ततया 'स्नमदाम' (प्रा. सू. १-१-४९) इति पुंस्त्वविधेरक्षतत्वादित्याशयः प्रतिभाति । प्राकृतमणिदीपकृदप्युत्तरत्र 'स आयुरप्सरसोः' (प्रा. सू. १-१-३४) इति सूत्रे 'प्राक्सान्तत्वादपि पुंस्त्वं' इति वक्ष्यति । युक्तं चैतत्—अन्यथा हकारादेशाभावपक्षेऽपि 'अन्त्यहलोऽश्रदुदि' (प्रा. सू. १-१-२५) इत्यनेन हलो लोपस्य सर्वैरभ्युपगततया लोपे सति हादेश इव सान्तत्वाभावात्पुंलिङ्गविधेरप्रवृत्त्यापातात् धणू इति सर्वाभ्युपगतरूपासिद्ध्यापत्तेः । तथा चन्द्रिकायामेव 'धनुर्मनसोर्नपुंसकत्वमिति केचित्' इति पक्षान्तरप्रदर्शनपूर्वकं हादेशे तदभावे च धणुहं धणु इति रूपद्वयमपि प्रदर्शितं दृश्यते । एवं च धणुहो धणू धणुहं धणु इति रूपचतुष्टयमपि साध्विति प्रतिभाति ॥

सशाशिषि ॥ १-१-३३ ॥

आशिषः सश्चा स्यात्। आसीसा। [1] सान्तत्वाभावात् स्त्रियामेव। [2] पक्षे—आसी ॥

स आयुरप्सरसोः ॥ १-१-३४ ॥

अनयोरन्त्यहलः सो वा स्यात्। [3] आयू आयुसो। प्राक्सान्तत्वादधि-

---

[1] सान्तत्वाभावादिति ॥ 'स्रमदाम' (प्रा. सू. १-१-४९) इत्यादिसूत्रगत-स्रम्पदस्य प्रकृतिगतसान्तत्वाभिप्रायकताया अवश्यवक्तव्यत्वस्य पूर्वं धनुश्शब्दप्रक्रिया-स्थले प्रदर्शितत्वात् यद्यप्यत्राशीश्शब्दे सशादेशात्पूर्वं सान्तत्वमस्त्येवेति 'स्रमदाम' (प्रा. सू. १-१-४९) इत्यादिना पुंस्त्वं प्राप्नोति, तथाऽपि तत्र 'अदामशिरोनभः' इत्यस्य पर्युदासतया तद्बलेन लक्ष्यानुरोधमाश्रित्य 'नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थावगतिः' (परि–७५) इति व्याकरणान्तरस्थपरिभाषाबलेन क्लीबतया सादृश्य-मुपादाय दामादिभिन्नतत्सदृशक्लीबसान्तनान्तानामेव पुंस्त्वमिति 'स्रमदाम' (प्रा. सू. १-१-४९) इत्यादिसूत्रार्थसंपत्त्या आशीश्शब्दस्य सान्तत्वेऽपि नपुंसकत्वाभावात्पुंस्त्व-विधेरप्रवृत्त्या स्त्रीत्वमेवोचितमिति युक्तमत्र वक्तुम् ॥

[2] पक्षे आसी इति ॥ सशादेशस्यास्य वैकल्पिकत्वेऽप्येतदभावपक्षे 'अविद्युति स्त्रियामाल्' (प्रा. सू. १-१-२९) इत्यनेनात्वस्य दुर्वारतया तस्य नित्यत्वाच्च आसिआ इत्येव पक्षे रूपमिति वक्तुमुचितम्। अत एव चन्द्रिकायां लक्ष्मीधरोऽपि आसीसा आसिआ इत्येव रूपद्वयमुदाजहार ॥

मुद्रितत्रिविक्रमवृत्तौ त्वत्र 'आसीसा आसी, पक्षे आत्वं आसीआ' इति दृश्यते तत्रापीदं परिचिन्तनीयम्—पूर्वोक्तरीत्या पक्षे आत्वस्य दुर्वारतया आसी इति रूपान्तरानुपपत्तिः, पक्षे सत्यप्यात्वे तस्य शित्त्वाभावात्पूर्वस्य इकारस्य दीर्घानुपपत्त्या आसीआ इति रूपं कथं संगच्छेतेति। तस्मान्मुद्रितत्रिविक्रमवृत्तौ दृश्यमानं मातृका-दोषसमुपनतमित्युररीकरणीयम्। अत एवैतत्कोशागारीयलिखितत्रिविक्रमवृत्तितालको-शयोः (नं. ११७५, ३६८५) आसीसा आसिआ इत्येव रूपद्वयमुदाहृतमुपलभ्यते चेति ॥

[3] आयू आयुसो इति ॥ अत्र 'प्रायो लुक्कगचजतदपयवाम्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यनेन यलोपस्य प्रवृत्त्यौचित्यात् आऊ आउसो इति निर्यकारोदाहरणं युक्तम्। त्रिविक्रमवृत्तावपि निर्यकारोदाहरणमेव दृश्यते ॥

पुंस्त्वम् । [1] अच्छरा अच्छरसो । चन्द्रिकायां अच्छरआ इत्यपि । अप्सरस एकवचनान्तत्वमपीष्यते ॥

दिक्प्रावृषि ॥ १-१-३५ ॥

अनयोः सः स्यात् । [2] पृथग्योगान्नित्यम् । [3] दिसो [4] पाउसो ।

[5] शरदामत् ॥ १-१-३६ ॥

---

[1] अच्छरा इति ॥ सादेशस्य वैकल्पिकतया तदभावपक्षे 'अविद्युति स्त्रियामाल्' (प्रा. सू. १-१-२९) इत्यात्वस्यौचित्यात् सत्यात्वे 'सन्धिस्त्वपदे' (प्रा. सू. १-१-१९) इत्येकपदमध्ये सन्धिनिषेधात् अच्छरआ इत्येवात्र पाक्षिकं रूपमुदाहर्तुमुचितम् । एवमेव त्रिविक्रमवृत्तौ चन्द्रिकायां च दृश्यते । अस्मिन्नप्सरश्शब्दे प्सस्य 'थ्यश्चत्सप्सामनिश्चले' (प्रा. सू. १-४-२३) इति छादेशो द्वित्वं च ज्ञेयम् ॥

[2] पृथग्योगान्नित्यमिति ॥ यद्ययं 'दिक्प्रावृषि' (प्रा. सू. १-१-३५) इति सूत्रविहितसादेशो विकल्पः स्यात्तर्हि पूर्वसूत्र एव दिक्प्रावृट्शब्दावपि पठित्वा 'स आयुरप्सरोदिक्प्रावृषाम्' इत्येकसूत्रकरणेनैव सिद्धे तद्विहाय पृथक्सूत्रकरणं नित्यत्वग्राहकमिति भावः ॥

[3] दिसो इति ॥ अत्र दिसो इति लेखकप्रमादायत्तः पाठः । सादेशस्यादन्ततया दिक्शब्दस्य स्त्रीलिङ्गतया च टापि दिसा इत्येवात्रोदाहरणं न्याय्यम् । एवमेव त्रिविक्रमवृत्तौ चन्द्रिकायां च दृश्यते ॥

[4] पाउसो इति ॥ प्रावृट्शब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वेऽपि 'शरत्प्रावृट्' (प्रा. सू. १-१-५०) इत्यनेन पुंस्त्वविधानात् पुंलिङ्गता । 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति रेफस्य लुकि 'ऋतुगे' (प्रा. सू. १-२-८१) इत्यनेन ऋत्वादित्वादत्रत्यऋकारस्योत्वे प्रकृतसूत्रेण अन्त्यषकारस्यादन्तसादेशे च रामशब्दवत् पाउसो इति रूपम् ॥

[5] शरदामदिति ॥ इदं सूत्रं चन्द्रिकायां लक्ष्मीधरेण 'शरदामल्' इति पठित्वा लित्वान्नित्यमिति विवृतम् । त्रिविक्रमवृत्तावत्र च 'शरदामत्' इति सूत्रपाठ उपात्तो दृश्यते ॥

[1]शरत्प्रकाराणामन्त्यस्यात् स्यात् । शरत्-
भिसओ । आपः—[3]आआ ॥

तु सक्खिणभवंतजंमणमहंताः ॥ १

एते निपात्यन्ते । साक्षी—सक्खिणो । पक्षे—
भवंतो । पक्षे—भवं । भवताम् (प्रा. सू. ३-२-२३)
तद्व्यत्ययश्चेतीह कृतः । जन्मन्—[5]जंमणो जम्मो । म
महम् । भवताम् (प्रा. सू. ३-२-२३) इति मः ॥

यत्तत्सम्यग्विष्वक्पृथको मल् ॥ १

एतेषामन्त्यस्य मल् स्यात् । लित्त्वान्नित्यम

---

[1]शरत्प्रकाराणामिति ॥ सूत्रे शरदामिति ब
शरदादिगणलाभः । गणे च परस्परसदृशानां पाठ इति
इति भावः ॥

[2]सरओ इत्यादि ॥ 'शरत्प्रावृट्' (प्रा. सू. १-
पुंस्त्वम् । शरद्भिषक्शब्दगतयोः शषकारयोः 'शोः
इति सूत्रेण सकारादेशः ॥

[3]आआ इति ॥ अप्शब्दे 'अप्तृन्' (पा. सू.
सूत्रेणोपधादीर्घे अविद्युति स्त्रियामाल्' (प्रा. सू. १-१-२
बोध्यम् ॥

[4]सक्खी इति ॥ साक्षिशब्दे सक्खिणादेशस्य
'अन्त्यहलोऽश्रदुदि' (प्रा. सू. १-१-२५) इत्यनेन अन्त्यस्
(प्रा. सू. १-२-४०) इति संयुक्तात्पूर्वस्य ह्रस्वे ततः 'क्षः' (
खत्वे 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना तस्य
(प्रा. सू. १-४-९४) इत्यादिना तद्वर्गीयप्रथमवर्णादेशे च स

[5]जंमणो जंमो इति ॥ जन्मन्शब्दस्य क्लीबत
नरि' (प्रा. सू. १-१-४९) इति सूत्रात्पुंस्त्वं बोध्यम् ॥

[6]जं इति ॥ यच्छब्दे 'आदेर्जः' (प्रा. सू.
जकारो बोध्यः ॥

तं । यत्तदो[1]रव्यययोरेव । सम्यक्—[2] सम्मं । [3] विष्वक्—[4] विस्सं । पृथक्—पिहं ॥

मोऽचि वा ॥ १-१-३९ ॥

---

[1] अव्यययोरेवेति ॥ 'अनुक्तमन्यशब्दानुशासनवत्' (प्रा. सू. १-१-२) इत्यनेनानुक्तातिदेशस्य सूत्रबोधिततया पाणिनीयव्याकरणप्रसिद्धायाः सहचरितपरिभाषायाः (परि ११२) अत्राश्रयणेन पृथक्प्रभृतिसाहचर्याद्यत्तदोरप्यव्यययोरेव ग्रहणम् । अनव्यययोरप्यत्र यत्तदोर्ग्रहणे तु प्रकृतसूत्रेणान्त्यहलो मकारादेशे 'मङ्लुगसंबद्धेः' (प्रा. सू. २-२-३०) इति सोर्मादेशे च 'जम्म्' इत्याद्यनिष्टं रूपं स्यादिति भावः ॥

[2] सम्ममिति ॥ सम्यक्शब्दे यकारस्य 'मनयाम्' (प्रा. सू. १-४-७९) इति लुकि शिष्टस्य मस्य 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे प्रकृतसूत्रेण अन्त्यहलो मलादेशे च सम्ममिति रूपम् ॥

[3] विस्समिति ॥ विष्वक्शब्दे संयुक्तसंबन्धिनो वस्य 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति लुकि षस्य 'शोस्सल्' (प्रा. सू. १-३-८७) इति सत्वे तस्य 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे प्रकृतसूत्रेणान्त्यहलो मलादेशे च विस्समिति रूपमिति भावः । इदमत्रावधेयम्—विष्वक्शब्दे द्वितीयवकारोत्तराकारस्य 'उल् ध्वनिगवयविष्वचि वः' (प्रा. सू. १-२-१६) इत्युत्वस्य, संयुक्तावयवस्य वस्य 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति लुगनन्तरं 'शोर्लुस' (प्रा. १-२-८) इत्यादिना इकारदीर्घस्य च दुर्वारतया ततो 'दीर्घान्न' (प्रा. सू. १-४-८७) इति द्वित्वनिषेधस्यापि जागरूकतया च वीसुमित्येव रूपं सुसंगतम् । अत एव त्रिविक्रमवृत्तावपि वीसुमित्येवोदाहृतं दृश्यते चेति ॥

[4] पिहमिति ॥ पृथक्शब्दे 'ढः पृथकि तु' (१-३-२१) इति विहितढादेशस्य वैकल्पिकतया तदभावपक्षे 'खघथधभाम्' (प्रा. सू. १-३-२०) इति थस्य हत्वे 'वृष्टिपृथङ्मृदङ्गनप्तृकपृष्ठे' (प्रा.सू. १-२-८४) इत्यत्रत्यऋकारस्येत्वोत्वयोर्विधानादित्वपक्षे प्रकृतसूत्रेणान्त्यहलो मलादेशे च पिहमिति रूपम् । अत्रैव ऋत उत्वपक्षे तु पुहमिति रूपम् । थस्य पूर्वप्रदर्शितेन 'ढः पृथकि तु' (प्रा. सू. १-३-२१) इति सूत्रेण ढादेशपक्षे तु पिढं पुढमिति रूपद्वयमन्यदपि बोध्यम् ॥

अन्त्यहलो [1]मस्य मो वा स्यादचि। वृषभमजयं—[2]उसहमजअं [3]उसहं अजयं ॥

इति अन्त्यहल्विकारप्रकरणम्.

अथ बिन्दुप्रकरणम्.

बिन्दुल् ॥ १-१-४० ॥

अन्त्यहलो मस्य बिन्दुः स्यात्। [4]लित्त्वान्नित्यम्। फलं-फलं ॥

हलि ङञणनानाम् ॥ १-१-४१ ॥

बिन्दुः स्यात्। ङ, अङ्को—अंको। ञ, काञ्चणं—कंचणं। ण, कण्ठो—कंठो। न, विन्ध्यो [5]विंधो। झत्वे विंझो ॥

---

[1] मस्य मो वेति ॥ मकारस्य मकारविधानं लोपव्यावृत्त्यर्थमिति बोध्यम् ॥

[2] उसहमिति ॥ वृषभशब्दे 'खघथधभाम्' (प्रा.सू. १-३-२०) इति भस्य हत्वे 'उद्वृषभे वुः' (प्रा. सू. १-२-७९) इति वृशब्दस्योत्वे 'शोस्सल्' (प्रा.सू. १-३-८७) इति षस्य सत्वे चेदं रूपम् ॥

[3] उसहं इति ॥ प्रकृतमकारादेशस्य विकल्पतया तदभावपक्षे अन्त्यहल्लोपं बाधित्वा 'बिन्दुल्' (प्रा. सू. १-१-४०) इति वक्ष्यमाणसूत्रेण बिन्दुरिति भावः ॥

इति अन्त्यहल्विकारप्रकरणम्.

अथ बिन्दुप्रकरणम्.

[4] लित्वान्नित्यमिति ॥ 'प्रायो लिति न विकल्पः' (प्रा. सू. १-१-१४) इत्यत्र परिभाषासूत्रदर्शनादिति भावः ॥

[5] विंधो इति ॥ 'ध्यह्योर्झल्' (प्रा. सू. १-४-२६) इति झलादेशस्य लित्त्वान्नित्यतया झकारादेशे द्वित्वादावनुस्वारे च विंझो इति रूपस्यैवोचितत्वात्त्रिविक्रमवृत्तावपि तथैवोदाहरणाच्च कथमिदं रूपं साधु स्यादिति परिचिन्तनीयम् ॥

स्वरेभ्यो वक्रादौ ॥ १-१-४२ ॥

बिन्दुः स्यात्—वक्रं—वंकं ॥

[1] वक्रकुट्मलबुद्धाश्वपुच्छकार्कोटवृश्चिकाः ।
गुच्छदर्शनमूर्धानः परशुत्र्यश्रगृष्टयः ।
स्पर्शनश्मश्रुमार्जाराः प्रथमाद्बिन्दुशालिनः ॥
छन्दःपूर्तौ देवनागे मनस्विन्यां प्रतिश्रुति ।
मनश्शिलायां [2]पार्श्वास्थि फोर्वयस्यमनस्विनोः ।
तृतीयात्तु स्वराद्बिन्दुः स्यादुपर्यतिमुक्तयोः ॥

देवनागसुवक्त्रं—देवंणाअसुवत्तं । वाक्ये तु देवणाअं पश्य ॥

---

[1] वक्रकुट्मलेत्यादि ॥ अत्र चन्द्रिकायां वक्रादिगणः मनस्विन्यादिगणः उपर्यादिगणश्चेति गणत्रयं निर्दिश्य वक्र-कुट्मल-गुच्छ-पुच्छ-बुघ्न-सृष्टि-कर्कोटक-दर्शन-पशु-स्पर्श-अस्थि-अश्रु-त्र्यश्र-मार्जार-वृश्चिकमूर्ध्नां प्रथमात्स्वरात्परो बिन्दुः, मनस्विनी-प्रतिश्रुन्मनश्शिलावयस्यानां द्वितीयात्स्वरात्परो बिन्दुः, उपर्यतिमुक्तामुक्तकेत्यादीनां तृतीयात्स्वरात्परो बिन्दुरित्युक्तम् ॥

त्रिविक्रमवृत्तौ तु—' वंकं कुंपलं बुंधं पुंछो गुंछो गिंठी कंकोडो दंसणं फंसो अंसू मंसू तंसं मंजारो विंचुओ मुंधा मणंसी मणंसिणी पडिंसुआ मणंसिला वअंसो उअरिं अणिउंतअं ' इति रूपाण्युदाहृत्य ' वक्र-कुट्मल-बुद्ध-पुच्छ-गुच्छ-गृष्टि-कर्कोट-दर्शन-स्पर्श-अश्रु-श्मश्रु-त्र्यश्र-मार्जार-वृश्चिक-मूर्ध—मनस्वि—मनस्विनी—प्रतिश्रुत्—मनश्शिला—वयस्य-उपरि-अतिमुक्तक ' इति वक्रादिगणः परिगणितो दृश्यते । तथा गृष्टिमार्जारमनश्शिला-शब्दानां गिट्ठी मज्जारो मणसिला (मणोसिला) इति रूपान्तरमपि क्वचिद्दृश्यत इत्युक्तं च । अत्र च वृश्चिकशब्दस्य विंचुओ इत्युदाहरणं कथं संगतं स्यादिति चिन्त-नीयम्—यतस्तत्र ' श्चेर्वृश्चिके ञ्चुर्वा ' (प्रा.सू. १-४-१८) इति ञ्चादेशस्य वैकल्पिकतया विधानादादेशपक्षे विञ्चुओ इति रूपस्य, आदेशाभावपक्षे च ' थ्यश्चत्सप्सामनिश्चले ' (प्रा. सू. १-४-२३) इति श्चस्य छादेशे ' इल् कृपगे ' (प्रा. सू. १-२-७६) इति ऋकारस्येत्वे प्रकृतसूत्रेण बिन्दौ च विंछिओ इत्यस्यैव रूपस्योचितत्वादिति ॥

[2] फोरित्यादि ॥ फोरितीदं द्वितीयादित्यर्थकम्, ' द्वितीयः फुः ' (प्रा. सू. १-१-११) इत्यत्रत्यसंज्ञासूत्रदर्शनादिति ज्ञेयम् । सूत्रान्तरतद्वृत्त्यादिषु वक्रादौ वयस्य-शब्दपाठादर्शनेन तन्मतानुरोधेन वयस्सो इत्यपि रूपं साध्विति केचिन्मन्यन्ते ॥

(वा) गृष्टिमार्जारमनश्शिलानां वावचनम् ॥

[1]गिट्ठी गिंठी इत्यादि॥

क्त्वासुपोस्तु सुणात्॥ १-१-४३ ॥

क्त्वाप्रत्ययस्य सुपश्च संबन्धिनः [2]सुकाराण्णकाराच्च परो बिन्दुः [3]स्यात्। काऊण काऊणं—कृत्वा। [4]वच्छेण वच्छेणं—वृक्षेण। [5]सुपि-वच्छेसु वच्छेसुं—वृक्षेषु॥

---

[1]गिट्ठी गिंठी इति॥ गृष्टिशब्दे 'इदृ कृपगे' (प्रा. सू. १-२-७६) इति ऋकारस्येत्वे 'ष्टः' (प्रा. सू. १-४-१४) इति ष्टस्य ठादेशे तस्य 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे पूर्वस्य 'पूर्वमुपरि' (प्रा. सू. १-४-९४) इत्यादिना तद्वर्गीयप्रथमवर्णादेशे प्रकृतवचनेन बिन्दोर्वैकल्पिकतया विधानाद्बिन्दुपक्षे गिंठी इति, तदभावपक्षे च गिट्ठी इति रूपम्॥

[2]सुकारादिति॥ 'उच्चैस्तरां वा वषट्कारः' (पा. सू. १-२-३५) इत्यत्र वषट्कार इति निर्देशेन क्वचिद्वर्णसमुदायादपि कारप्रत्ययस्य अभ्यनुज्ञानात्सुकाराण्णकारादित्यत्रोक्तम्। क्त्वाप्रत्यये सुकारासंभवेन सुकारादिति सुप्येवान्वेति। णकारादिति तु 'तुमत्तुआणतूणाः क्त्वः' (प्रा. सू. २-१-२९) इति क्त्वाप्रत्ययस्याऽऽदेशविधानात् तृतीयैकवचने सुपि दर्शनाच्च क्त्वासुपोरुभयोरप्यन्वेतीति बोध्यम्। तेन क्त्वाप्रत्ययसंबन्धिनो णकारात् सुप्संबन्धिनः सुकाराण्णकाराच्च परो बिन्दुर्भवतीति प्रकृतसूत्रार्थः॥

[3]स्यादिति॥ वा स्यादित्युचितम्। सूत्रेऽस्मिन् विकल्पार्थकतुशब्दसत्त्वात्। अग्रे तथैवोदाहरणाच्च॥

[4]वच्छेणेत्यादि॥ वृक्षशब्दे 'ऋतोऽत्' (प्रा. सू. १-२-७४) इत्यनेन ऋकारस्याकारादेशे संयुक्तस्य क्षस्य 'स्पृहादौ' (प्रा. सू. १-४-२२) इत्यनेन छकारादेशे तस्य 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे पूर्वस्य 'पूर्वमुपरि' (प्रा. सू. १-४-९४) इत्यादिना तद्वर्गीयप्रथमवर्णादेशे तृतीयैकवचनगतणकारात्परं बिन्दुपक्षे वच्छेणं इति, तदभावपक्षे वच्छेण इति रूपम्। तथा 'वृक्ष रुर्वृसे' (प्रा. सू. १-४-७) इत्यनेन क्षस्य खत्वे तस्य द्वित्वे पूर्ववर्णादेशे वृशब्दस्य रुआदेशे बिन्दुविकल्पे च रुक्खेणं रुक्खेण इत्यन्यदपि रूपद्वयं बोध्यम्॥

[5]सुपीति॥ सौत्रक्रमानुरोधात् वच्छेणेत्यतः पूर्वमिदमुदाहर्तुमुचितम्॥

लुग्वा मांसादौ ॥ १–१–४४ ॥

मांसादौ [1]बिन्दोर्लुग्वा स्यात् । मासं । पक्षे मंसं—मांसं ।
[2]मांसादिस्तु तदानीं कथमेवं किं करोसि नूनमिदानीम् ।
कास्यं मांसलसंमुखपांसुलपांसव इतीरितो हि गणः ॥

संस्कृतसंस्कारे ॥ १–१–४५ ॥

बिन्दो[3]र्लुक्स्यात् । [4]सक्कओ सक्कारो ॥

विंशतिषु त्या श्लोपल् ॥ १–२–४६ ॥

[5]विंशतिप्रकारेषु ति इत्यवयवेन सह बिन्दोर्लोपः स्यात् । लित्त्वान्नित्यम् । शित्त्वाद्दीर्घः । विंशतिः—वीसा । त्रिंशत्—[6]तीसा ।

---

[1] बिन्दोर्लुग्वेति ॥ पूर्वसूत्राद्वार्थकतुशब्दानुवृत्त्या तदनुरोधादनुवृत्तबिन्दुल्पदस्य षष्ठ्यन्ततया विपरिणामाच्चायमर्थो लब्धः ॥

[2] मांसादिरिति ॥ त्रिविक्रमवृत्तौ तु तदानींकरोसिपांसुलशब्दा नात्र कण्ठतः पठिताः । कथम्—कह कहं । एवं—एव्व एव्वं । किम्—कि किं । नूनं—णूण णूणं । इदानीम्—इआणि इआणीं । कांस्यम्—कासं कंसं । मांसलं—मासलं मंसलं । संमुखम्—समुहं संमुहं । पांसुः—पासू पंसू, इति मांसादीनां रूपाणि ॥

[3] लुक्स्यादिति ॥ पृथक्सूत्रकरणान्नित्यं लुगित्यर्थः ॥

[4] सक्कओ इति ॥ संस्कृतशब्दे प्रकृतसूत्रेण बिन्दोर्लुकि 'ऋतोऽत्' (प्रा. सू. १-२-७४) इति ऋकारस्यात्वे 'कगटड' (प्रा. सू. १-४-७७). इत्यादिना संयुक्तोपरिस्थसकारस्य लुकि ककारस्य 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना तकारस्य लोपे च सक्कओ इति रूपम् ॥ एवं संस्कारशब्देऽपि तकाराभावात्तलुग्वर्जं प्रक्रिया बोध्या ॥

[5] विंशतिप्रकारेष्विति ॥ सूत्रेऽस्मिन् विंशतिष्विति बहुवचनमाद्यर्थकम् । सदृशानामेव गणे संनिवेश इति विंशतिप्रकारेष्विति लभ्यत इति भावः । सूत्रे त्या इति संभवाभिप्रायम् । तेन विंशत्यादिषु तिशब्दसत्त्वे तस्य लोप इति सिध्यति । तिशब्दघटिता एव विंशत्यादय इति नार्थः । तथा सति त्रिंशत्—तीसा इत्यादिरूपासिद्धिप्रसङ्गात् ॥

[6] तीसेति ॥ त्रिंशच्छब्दे 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति रेफस्य लुकि शकारस्य 'शोस्सल्' (प्रा. सू. १-३-८७) इति सत्वे 'अविद्युति स्त्रिया-

(वा) [1] दंष्ट्राया वाच्यः ॥

दाढा ॥

[2]सिंहे वा ॥ १-१-४७ ॥

सीहो सिंघो । [3] विंशतेः स्त्रियामेव—पप्फुल्ललोअणविंसई—प्रफुल्ललोचनविंशतिः ॥

इति बिन्दुप्रकरणम्.

अथ लिङ्गव्यवस्था.

स्नमदामशिरोनभो नरि ॥ १-१-४८ ॥

माल्' (प्रा. सू. १-१-२९) इत्यन्त्यस्य तकारस्यात्वे प्रकृतसूत्रेण बिन्दोर्लोपे च तीसेति रूपम् ॥

[1] दंष्ट्राया इति ॥ 'दग्धविदग्धदंष्ट्रावृद्धे' (प्रा. सू. १-४-३५) इति संयुक्तस्य ढादेशे प्रकृतवचनात् बिन्दोः श्लोपलि शित्वात्पूर्वस्य दीर्घे दीर्घात्परत्वात् 'दीर्घान्न' (पा. सू. १-४-८७) इति द्वित्वनिषेधाच्च दाढेति रूपम्। त्रिविक्रमवृत्तौ तु दंष्ट्राशब्दो विंशत्यादिष्वेव पठितो दृश्यते। 'विंशत्यादिषु त्या श्लोपल्' (प्रा सू. १-१-४८) इत्येतत्सूत्रात्पूर्वं किंशुकशब्दे बिन्दोर्डिदेकारादेशस्य वैकल्पिकतया विधानेन केसुओ किंसुओ इति रूपसाधकं 'डे तु किंशुके' (प्रा. सू. १-१-४६) इत्येकं सूत्रं, तथा वर्गीयपूर्ववृत्तिबिन्दोः तत्तद्वर्गीयपञ्चमाक्षरादेशविधायकं 'वर्गेऽन्त्यः' (प्रा. सू. १-१-४७) इत्यन्यदपि सूत्रमधिकं सूत्रपाठे दृश्यते ॥

[2] सिंहे वेति ॥ इदं च त्रिविक्रमवृत्तौ 'सिंघो इत्यपि दृश्यते' इति वाक्यरूपेण दृश्यते। तथा सिंहशब्दो विंशत्यादावेव तत्र पठितश्च ॥

[3] विंशतेः स्त्रियामेवेति ॥ सूत्रे विंशतिष्विति बहुवचनमर्थप्राधान्याभिप्रायम्। तेन विंशत्यर्थस्य यत्र प्राधान्यं तत्रैव विंशतिशब्दे तिइत्यवयवेन सह बिन्दोर्लोपो नित्यो भवतीत्येतत्सूत्रार्थात् प्रफुल्ललोचनविंशतिरित्यादिबहुव्रीहिस्थले विंशत्यर्थस्यान्यपदार्थं प्रत्युपसर्जनत्वान्न तत्र प्रकृतसूत्रप्रवृत्तिरिति तत्र पप्फुल्ललोअणविंसई इत्येव रूपमिति भावः ॥

इति बिन्दुप्रकरणम्.

सान्तं नान्तं च शब्दरूपं [1] पुंसि प्रयोज्यम् । यशस्-[2]जसो । तमस्-तमो । अदामेत्यादि किम्? [3] दामं सिरं णहम् ॥

(वा) [4] चर्मशर्मसुमनस्सदोवयसां नेति वाच्यम् ॥

चम्मं सम्मं इत्यादि ॥

(वा)[5] धनुषस्तु हे सति न ॥

[6] धणुहं ॥

(वा) [7] से सत्यसति च नाप्सरसः ॥

अच्छरा [8] अच्छरसा ॥

अथ लिङ्गव्यवस्थाप्रकरणम्.

[1] पुंसीति ॥ सूत्रे नरीति पुंलिङ्ग इत्यर्थकं बोध्यम् ॥

[2] जसो इति ॥ 'आदेर्जः' (प्रा. सू. १-३-७४) इति यशश्शब्दाद्यवयव-यकारस्य जकारो बोध्यः ॥

[3] दामं सिरं णहमिति ॥ दामशिरोनभश्शब्दान्त्यहलः 'अन्त्यहलोऽश्रदुदि' (प्रा. सू. १-१-२५) इत्यनेन लोपः । शिरश्शब्दे 'शोस्सल्' (प्रा. सू. १-३-८७) इति शकारस्य सकारः । नभश्शब्दे 'आदेस्तु' (प्रा. सू. १-३-५३) इति नकारस्य णकारः, भकारस्य 'खघथधभाम्' (प्रा. सू. १-३-२०) इति हकारादेशश्च ॥

[4] चर्मशर्मेत्यादि ॥ एतद्वार्तिकफलं त्रिविक्रमवृत्तौ बहुलाधिकारात्साधितं दृश्यते ॥

[5] धनुषस्त्वित्यादि ॥ चन्द्रिकायामिदं न दृश्यते। हकारादेशेऽपि पुंलिङ्ग एव धणुहो इति तत्रोदाहृतं च ॥

[6] धणुहमिति ॥ 'धनुषि वा' (प्रा. सू. १-१-३२) इति धनुश्शब्दे षकारस्य हकारदेशः ॥

[7] से सतीत्यादि ॥ 'स आयुरप्सरसोः' (प्रा. सू. १-१-३४) इत्यनेन सादेशस्य वैकल्पिकतया विधानात्तत्प्रवृत्त्यप्रवृत्तिपक्षयोरुभयोरपि पुंलिङ्गता नास्तीत्यर्थः। वार्तिकमिदं त्रिविक्रमवृत्तौ चन्द्रिकायामपि नोपात्तम्। सान्तत्वात्पुंस्त्ववारणं तु पर्युदास-न्यायाश्रयणात्सिध्यतीति तदाशयस्स्यादिति (१६ पृ.) पूर्वमेवोक्तम् ॥

[8] अच्छरसेति ॥ अच्छरआ इत्येवात्रोदाहर्तुमुचितम् । चन्द्रिकायामपि तथैवोदाहृतमिति च (१७ पृ.) पूर्वमेवोक्तम् ॥

(वा) [1] शरत्प्रावृषौ पुंस्येव ॥

सरओ पाउसो ॥

अक्ष्यर्थकुलाद्या वा ॥ १-४-४९ ॥

अक्षिपर्यायाः कुलाद्याश्च पुंसि वा स्युः । एसो [2] अच्छी, एदं अच्छि । [3] अञ्जल्यादित्वात् स्त्रियामपि । एसा अच्छी. । णअणं णअणो । कुळं कुळो ॥

विद्युच्छन्दोभाजनमाहात्म्यदुःखवचनानि कुलादीनि । विज्जू । [4] पक्षे यथाप्राप्तं स्त्रीत्वमेव ॥

क्लीबे गुणगाः ॥ १-१-५० ॥

[5] गुणादयः क्लीबे वा प्रयुज्यन्ते । गुणं । पक्षे-गुणो ॥

गुणदेवमण्डलाग्राः खड्गो बिन्दुश्च कररुहो वृक्षः । मोहश्च ।

---

1 शरत्प्रावृषावित्यादि ॥ त्रिविक्रमवृत्ताविदं सूत्रात्मना निर्दिश्य व्याकृतमुपलभ्यते ॥

2 अच्छी इति ॥ अक्षिशब्दे 'स्पृहादौ' (प्रा. सू. १-४-२२) इत्यनेन क्षस्य छत्वम् । ततो द्वित्वं 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना । पूर्वस्य तद्वर्गीयप्रथमवर्णादेशश्च 'पूर्वमुपरि' (प्रा. सू. १-४-९४) इत्यादिना बोध्यः ॥

3 अञ्जल्यादित्वादिति ॥ 'स्त्रियामिमाञ्जलिगाः' (प्रा. सू. १-१-४९) इति सूत्रे अञ्जल्याद्यर्थकाञ्जलिगपदसत्त्वादिति भावः ॥

4 पक्ष इति ॥ प्रकृतसूत्रविहितपुंस्त्वस्य वैकल्पिकतया तदभावपक्षे विद्युच्छब्दस्य स्त्रीलिङ्गतया तत्र 'लो वा विद्युत्पत्रपीतान्धात्' (प्रा. सू. २-१-२६) इत्यनेन लत्वे विज्जुला इति रूपं बोध्यम् ॥

5 गुणादय इति ॥ 'गो गणपरः' (प्रा. सू. १-१-१०) इति गणार्थे गशब्दस्य संकेतात् सूत्रस्थस्य गुणगा इत्यस्य गुणादय इत्यर्थो बोध्य इति भावः । गुणादिगणेऽस्मिन् चन्द्रिकायां कण्ठशब्दोऽधिकः पठ्यते । वृत्तावस्यां गणेऽस्मिन् पठितो मोहशब्दस्तु त्रिविक्रमवृत्तौ चन्द्रिकायां च न दृश्यते ॥

स्त्रियामिमाञ्जलिगाः ॥ १-१-५१ ॥

इमान्ता अञ्जल्यादयः स्त्रियां वा स्युः। गरिमो गरिमा। पृथ्वादेरिमनिचः 'त्वस्य तु डिमात्तणौ'(प्रा.सू.२-१-१३) इति वक्ष्यमाणत्वादेशस्य च तन्त्रेण ग्रहणम्। तेन पट्टुत्वं—पडिमो पडिमा। अत्र पक्षे [1] पुंस्त्वं वाच्यम्। त्वादेशस्येमनन्तत्वाभावेनेमनिज्वत्पुंस्त्वाभावप्रसङ्गात्। सो अंजळी सा अंजळी ॥

कुक्षिबली निधिरश्मिप्रश्नाक्षिग्रन्थचौर्यविधिपृष्ठाः।
अञ्जल्यादयः। [2] पृष्ठस्य कृतेत्वस्यैव। अन्यत्र पट्टम् ॥

इति लिङ्गव्यवस्थाप्रकरणम्.

इति दक्षिणसमुद्राधीश्वरचोक्कनाथभूपालप्रियसचिव-सज्जनावलम्ब-
ब्रह्मण्यबिरुदाङ्क-चिनबोम्मभूपालहृदयकुहरविहरमाण-
साम्बशिवप्रेरितेनाप्पयदीक्षितेन कृते
प्राकृतमणिदीपे प्रथमाध्यायस्य
प्रथमः पादः.

---

[1] पुंस्त्वं वाच्यमिति॥ अत्र त्रिविक्रमवृत्तौ चन्द्रिकायां च 'त्वादेशस्य स्त्रीत्वमेवेच्छन्त्येके' इत्युक्तम् ॥

[2] पृष्ठस्य कृतेत्वस्यैवेति॥ 'पृष्ठेऽनुत्तरपदे' (प्रा. सू. १-२-७८) इति सूत्रेण अनुत्तरपदभूतपृष्ठशब्दावयवऋकारस्य वैकल्पिकतयेत्वविधानादित्वपक्षेऽनेन स्त्रीत्वम्' तदभावपक्षे 'ऋतोऽत्' (प्रा. सू. १-२-७४) इत्यनेन अत्वे तु नपुंसकत्वमेवेति भावः। अत एव त्रिविक्रमवृत्तावपि 'पृष्ठमित्वे कृते स्त्रियामेवेत्येके' इत्युक्तम्। तथा चन्द्रिकायामपि 'इत्वं स्त्रियामेवेत्येके' इत्युक्तम्। पिट्टी इत्यप्युदाहृतं च। तत्र स्त्रीत्वेऽपीकारान्तत्वं कथमिति परिचिन्तनीयम् ॥

इति लिङ्गव्यवस्थाप्रकरणम्.

इति महिशूरराजकीयप्राच्यकोशालयविदुषः तिरु-तिरु. श्रीनिवास-
गोपालाचार्यस्य कृतौ दीधित्यभिख्यायां प्राकृतमणि-
दीपटिप्पण्यां प्रथमाध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः.

स्वरविकारप्रकरणम्.

[1] आदेः ॥ १-२-१ ॥

अधिकारोऽयं 'अस्तोरखोरचः' (प्रा. सू. १-३-७) [2] इति यावत् वक्ष्यामः ॥

[3] वाऽलाब्वरण्ये ॥ १-२-२ ॥

अनयोरादेरचो लुग्वा स्यात् । [4] ळाऊ अळाऊ । रण्णं अरण्णं ।

अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः.

स्वरविकारप्रकरणम्.

[1] आदेरिति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं सूत्रपाठे 'निप्रत्योरोत्परि माल्यस्थोर्वा' (प्रा. सू. १-२-१) इत्येकं सूत्रं पठ्यते। तस्य चायमर्थः—निर् प्रति इत्यनयोः माल्यस्थाशब्दयोः परतः यथाक्रमं ओ परि इत्यादेशौ वा भवत इति । निर्माल्यं—ओमल्लम् निम्मल्लम् । प्रतिष्ठा—परिट्ठा पइट्ठा इत्युदाहरणम्। सूत्रस्यास्य समुदायादेशविधायकतया स्वरमात्र-विकारविधायकत्वाभावात्स्वरविकार प्रकरणेऽत्र एतद्वृत्तिकृता नोल्लिखितमिति भाति ॥

[2] इति यावदिति॥ मर्यादायामयं यावच्छब्दः । तेन 'अस्तोः'(प्रा.सू. १-३-७) इत्यादिसूत्रपूर्वतनसूत्रमभिव्याप्य आदेरिति संबध्नातीति सिध्यति ॥

[3] वाऽलाब्वरण्य इति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं 'लुगव्ययत्यदाद्यात्तदचः' (प्रा. सू. १-२-३) इत्येकं सूत्रं सूत्रपाठे दृश्यते । तस्य चायमर्थः—अव्ययात्यदाद्याच्च परयोरव्य-यत्यदाद्योरादेरचो बहुलं लुग्भवतीति । उदाहरणं च—वयमत्र-अम्हेत्थ अम्हे एत्थ । यदीमाः —जइमाः जइ इमाः' इति ॥

[4] ळाऊ इत्यादि ॥ यद्यपि अलाबूशब्दे बकारलोपविधायकसूत्रादर्शनेन बकार-घटितमेवोदाहर्तुमुचितम् । तथैव चन्द्रिकायामुदाहृतं च, तथाऽपि वबयोरभेद इति न्यायात् 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यदिना वकारलोपविधिदर्शनात्तदभेदेन बस्यात्र लोप इत्याशयः स्यादिति भाति । वस्तुतोऽत्र 'बो वः' (प्रा. सू. १-२-६१) इत्यनेन बकारस्य वकारः कुतो न भवतीति परिचिन्तनीयम् । त्रिविक्रमवृत्तौ विकार घटितमेवेदमुदाहृतं दृश्यते । तत्र वकारविधानसामर्थ्याच्च 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इति वकारस्य न लुगिति बोध्यम् । पैशाच्यामेव लकारस्य ळकारविधानात्प्रा-कृते ळकारघटितं कथमिति चिन्तनीयम् । अत्र तु वृत्तौ प्रायस्सर्वत्रोदाहरणेषु लकारस्थाने ळकार एव लिखितो दृश्यते ॥

अपेः पदात् ॥ १–२–३ ॥

पदात्परस्यापेरादेर्लुक्स्यात्। [1] किं वि-किमपि। पदात्किम्? अवि णाम–अपिनाम।

इतेः ॥ १–२–४ ॥

इतेरादे [2] र्लुक्स्यात्। किंति–किमिति। पदादित्येव। इत्याह इअ आह। 'इतौ तः' (प्रा. सू. १-२-४५) इति द्वितीयेकारस्यात्वम् ॥

तोऽचः ॥ १–२–५ ॥

अचः परस्येतेरादेस्तः स्यात्। तथेति–तहत्ति। झश् इति–[3] झत्ति ॥

[4]शोर्लुप्तयवरशोर्दिः ॥ १–२–६ ॥

यैर्युक्ता यवरशषसा लुप्तास्तेभ्यः शषसेभ्य आदेः परस्याचो दीर्घः स्यात्। दिर्लुप्तयवरशौ शाविति यावत्। श, [5] कश्यपः–कासओ।

---

[1] किं वि इति ॥ 'पो वः' (प्रा.सू. १-३-५५) इत्यपेः पकारस्य वकारादेशः। अस्य लुको वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे किमवि इत्यप्युदाहरणं बोध्यम् ॥

[2] लुक्स्यादिति ॥ योगविभागान्नित्यमिदमिति बोध्यम्। अन्यथा तु 'अपीत्योः पदात्' इत्येव सूत्रितं स्यादिति ॥

[3] झत्तीति ॥ नन्वत्र पूर्वपदान्ते हलस्सत्त्वादचः परत्वाभावादितिशब्दस्य आदेः कथं प्रकृतसूत्रेण तकार उपपद्यत इति चेदित्थम्—'अन्त्यहलोऽश्रदुदि' (प्रा. सू. १-१-२५) इत्यनेन अन्त्यहलो लोपानन्तरं अचः परत्वमक्षतमिति ॥

[4] शोरित्यादि ॥ यद्यपि 'शोस्सल्' (प्रा. सू. १-३-८७) इत्यनेन शषसानां सकारादेशस्य नित्यतया विधानात् 'साल्लुस' इत्यादिन्यासेऽप्यदोषः, तथाऽपि मात्रालाघवासंभवेप्यादेशपर्यन्तानिरीक्षणकृतज्ञानलाघवसंभवेन वैचित्र्यार्थं च 'शोर्लुस' (प्रा. सू. १-२-८) इत्यादौ शोरित्युक्तिरिति भाति ॥

बे लुप्तस्वपूर्वोत्तरान्यतरयवरशषसकाः शषसाः तेभ्य आदेरचो दीर्घ इति शोर्लुसेत्यादिसूत्रार्थो बोध्यः ॥

[5] कासओ इत्यादि ॥ कश्यपशब्दे 'कगटड' (प्रा. सू. १-४-७७) इत्यादिना शलोपस्य 'मनयाम्' (प्रा. सू. १-४-७९) इत्यनेन यलोपस्य च प्रसक्तौ

विश्वासः—वीसासो । **विश्रामः**—वीसामो । **कार्शितः**—कासिओ । **दुश्शासनः**—दूसासणो । ष, **शिष्यः**—सीसो । **विष्वक्**—वीसुं । 'उल् ध्वनि' (प्रा. सू. १-२-१५) इत्युत्वं वक्ष्यते । **कर्षकः**—कासओ । स, **सस्यं**—सासं । **पिकस्वरः**—पिआसरो । **उस्रः**—ऊसो ॥

निस्सहः—[1] णीसहो ॥

(वा) जिह्वाया वलोपे दीर्घो वाच्यः ॥

जिह्वा—[2] जीहा ।

'अनुक्रमन्य' इत्यादिन्यायात् पाणिनीयवत् विप्रतिषेधन्यायाश्रयणात् यकारस्यैव लोपे प्रकृतसूत्रेण शात्पूर्वस्याकारस्य दीर्घे दीर्घात्परत्वात् 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिविहितद्वित्वस्य 'दीर्घान्न' (प्रा. सू. १-४-८७) इति निषेधे 'शोस्सल्' (प्रा. सू. १-३-८७) इति शस्य सत्वे 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना पलोपे च कासओ इति रूपम् । इत्थमेव विश्वासविश्रामशब्दयोरपि वकाररेफयोः 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति लुग्बोध्यः । कर्शित इत्यत्र तु 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इत्यत्र चकारादुपरितनरेफस्यापि लुको बोधनेन रस्य लुग्बोध्यः । दुश्शासनशब्दे च 'कगटड' (प्रा. सू. १-४-७७) इत्यादिना शकारलोपे 'शोस्सल्' (प्रा. सू. १-३-८७) इति शस्य सत्वे 'नः' (प्रा. सू. १-३-५२) इति नस्य णत्वं च बोध्यम् । शिष्य इत्यत्र 'मनयाम्' (प्रा. सू. १-४-७९) इति यलोपः पूर्ववत् शस्य सत्वं च । विष्वक् इत्यत्र 'यत्तत्सम्यग्विष्वक्पृथको मल्' (प्रा. सू. १-१-३८) इति ककारस्य मकारस्ततो बिन्दुश्च । कर्षक इत्यत्र 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इत्युपरितनरेफस्य लुक्, शस्य सत्वं च । सस्यमित्यत्र 'मनयाम्' (प्रा. सू. १-४-७९) इति यकारस्य लुक् । पिकस्वर इत्यत्र 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति वस्य लुक् 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना कस्य लुक्च । उस्र इत्यत्र 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इत्यनेन रेफस्य लुक् । एषु सर्वेषूदाहरणेषु कश्यपशब्दवत् प्रकृतसूत्रेण शोः पूर्वस्य दीर्घो बोध्यः ॥

[1] **णीसहो इति** ॥ निस्सहशब्दे निसः सकारस्य 'कगटडतदप⁣ᵡक⁣ᵡपशोरुपर्यद्रे' (प्रा. सू. १-४-७७) इति प्रथमस्य सस्य लोपे प्रकृतसूत्रेण पूर्वस्येकारस्य दीर्घे 'आदेस्तु' (प्रा. सू. १-३-५३) इति नस्य णत्वे च णीसहो इति रूपम् ॥

[2] **जीहेति** ॥ जिह्वाशब्दे वकारस्य 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति लुकि प्रकृतसूत्रेणेकारस्य दीर्घे च जीहेति रूपम् ॥

[1]हे दक्षिणेऽस्य ॥ १-२-७ ॥

'न वा तीर्थदुःखदक्षिणदीर्घे' (प्रा. सू. १-४-६३) इति हत्वे सति दक्षिणस्यादेरतो दीर्घः स्यात्। [2]दाहिणो। [3]अन्यत्र दक्खिणो ॥

तु समृद्ध्यादौ ॥ १-२-८ ॥

समृद्ध्यादेरादेरतो वा दीर्घः स्यात्। [4]समिद्धी सामिद्धी ॥

[5]प्रतिषिद्धसदृक्षमनस्विनीप्रसुप्तप्रवासिचतुरन्ताः।
अभिजात्यस्पर्शप्रवचनप्रसिद्धिप्ररोहपरकीयाः।
प्रतिपत्प्रकृतप्रकटाः सह प्रतिस्पर्धिना समृद्ध्यादिः ॥

---

[1] त्रिविक्रमवृत्तिमुद्रितकोशे तु 'हि दक्षिणेऽस्य' इति सूत्रपाठो दृश्यते ॥

[2] दाहिणो इति ॥ दक्षिणशब्दे 'न वा तीर्थदुःखदक्षिणदीर्घे' (प्रा. सू. १-४-६३) इति सूत्रेण संयुक्तस्य क्षस्य हत्वे पूर्वस्य प्रकृतसूत्रेण दीर्घे 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादौ अह्व इत्युक्तया 'दीर्घान्न' (प्रा. सू. १-४-८७) इति निषेधाच्च न हस्य द्वित्वम् ॥

[3] अन्यत्र दक्खिणो इति ॥ 'न वा तीर्थ' (प्रा. सू. १-४-६३) इत्यादिविहितहत्वस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे 'क्षः' (प्रा. सू. १-४-८) इत्यनेन क्षस्य खत्वे 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना तस्य द्वित्वे 'पूर्वमुपरि' (प्रा. सू. १-४-९४) इत्यादिना पूर्वस्य तद्वर्गीयप्रथमवर्णादेशे च दक्खिणो इति रूपम् ॥

[4] समिद्धी सामिद्धी इति ॥ समृद्धिशब्दे ऋकारस्य 'इत् कृपगे' (प्रा. सू. १-२-७६) इति सूत्रेण इत्वे प्रकृतसूत्रेणादेरतो दीर्घतदभावपक्षयोः समिद्धी सामिद्धी इति रूपद्वयम् ॥

[5] प्रतिषिद्धेत्यादि ॥ अत्र प्रतिषिद्धेति स्थाने प्रतिसिद्धीति त्रिविक्रमवृत्तिचन्द्रिकयोः पठितो दृश्यते। तथा समृद्ध्यादिगणे चन्द्रिकायां प्रस्तुतशब्दोऽधिकः परिगणितो दृश्यते। त्रिविक्रमवृत्तौ तु प्रकृतशब्दोऽत्र न कण्ठतः परिगणितः। मनस्विनीशब्दस्थाने मनस्वीति पठितश्च। प्रतिषिद्धं—पाडिसिद्धं पडिसिद्धं। सदृक्षः—सारिच्छो सरिच्छो। मनस्विनी—माणंसिनी मणंसिणी। प्रसुप्तः—पासुत्तो पसुत्तो। प्रवासी—पावासू पवासू। चतुरन्तं—चाउरंतं चउरंतं। अभिजातिः—आहिआई अहिआई। अस्पर्शः—आफंसो अफंसो। प्रवचनम्—पावअणं पवअणं। प्रसिद्धिः—

स्वप्नादाविल् ॥ १-२-९ ॥

स्वप्नादावादेरवर्णस्येत्वं स्यात् । लित्त्वान्नित्यम् । स्वप्नः—सिविणो । 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति वलुक् । 'नात्स्वप्ने' (प्रा. सू-१-४-१०२) नात्प्रागित्वागमः । [1]पो वत्वं च ॥

[2]वेतसकृपणमृदङ्गोत्तमदत्तेषद्व्यळीकमरिचाश्च ।

व्यजनम्' इति स्वप्नादिः ।

(वा) [3]दत्वस्य णत्व एवेति वाच्यम् ॥

दिण्णम् । अन्यत्र दत्तं ॥

पासिद्धी पसिद्धी । प्ररोहः—पारोहो परोहो । परकीयं—पारकेरो परकेरो । पारक्यः-पारक्को परक्को । प्रतिपत्—पाडिवआ पडिवआ । प्रकटः—पाअडो पअडो । प्रकृतः—पाइओ पइओ । प्रतिस्पर्धी—पाडिप्पद्धी पडिप्पद्धी, इति समृद्ध्यदिपठितानां सिद्धरूपाणि बोध्यानि ॥

[1]पो वत्वं चेति ॥ यद्यपि 'पो वः' (प्रा. सू. १-३-५५) इत्यत्र असंयुक्तस्ये-त्यर्थकमस्तोरित्यधिकारप्राप्तम्, तथापि 'नात्स्वप्ने' (प्रा. सू. १-४-१०२) इत्यनेन स्वप्नशब्दे नकारात्प्रागिकारागमे असंयुक्तपकारलाभात्तस्य वकारादेशो नानुपपन्न इति भावः । तथाऽत्र नकारस्य 'नः' (प्रा. सू. १-३-५२) इति णत्वं बोध्यम् ॥

[2]वेतसेत्यादि ॥ वेतसः—वेडिसो । कृपणः—किविणो । मृदङ्गः—मुइङ्गो । उत्तमः—उत्तिमो । दत्तं—दिण्णं । ईषत्—ईसि । व्यलीकं—विलिअं । मरिचो—मिरिओ । व्यजनं—विअणं, इति स्वप्नादिगणपठितानां सिद्धरूपाणि बोध्यानि । अत्रत्य-वेतसशब्दस्य 'वेतस इति तोः' (प्रा. सू. १-३-३२) इति सूत्रे इत्वे सति तकारस्य डकारविधानाज्ज्ञापकात् स्वप्नादिपरिगणितवेतसशब्दादिमाकारस्येत्वं वैकल्पिकमिति ज्ञायते । ततश्च वेतसशब्दस्य वेअसो इत्यपरमपि रूपमित्यवसीयते । तथा दत्तशब्दे 'पञ्चदशदत्तपञ्चाशति णः' (प्रा. सू. १-४-३६) इति सूत्रविहितणत्वस्य बहुलाधिकाराद्वैकल्पिकत्वेन णत्वपक्ष एव स्वप्नादित्वादित्वमिति त्रिविक्रमवृत्तिचन्द्रिक-योरुक्तत्वाण्णत्वाभावपक्षे इत्वाभावात् दत्तमिति संस्कृतवदेव प्राकृतेऽप्यन्यद्रूपं बोध्यम् ॥

[3]दत्तस्येत्यादि ॥ त्रिविक्रमवृत्ताविदं वाक्यात्मना दृश्यते ॥

[1] पक्वाङ्गारललाटे तु ॥ १–२–१० ॥

पक्कं पिक्कं। अङ्गारो इङ्गालो। हरिद्रादित्वाल्लः। ललाटं [2] णिडालं। 'लो ललाटे च' (प्रा. सू. १-३-८०) इति [3] लस्य णत्वम्। ललाटे 'डलोः' (प्रा. सू. १-४-११४) इति डलयोः स्थितिपरिवृत्तिः॥

[4] सप्तपर्णे फोः ॥ १–२–११ ॥

छत्तिवंणो छत्तवंणो॥

[5] मध्यमकतमे च ॥ १–२–१२ ॥

मज्झिमो कइमो। पृथग्योगान्नित्यम्॥

---

[1] पक्वाङ्गारेत्यादि॥ अङ्गारशब्दे लत्व एवेत्वमिति त्रिविक्रमवृत्तिचन्द्रिकादौ दृश्यते। तस्मादत्र इत्वविकल्पाभिधानं लत्वे सतीत्वं, अन्यथा तु नेति व्यवस्थितविकल्पाभिप्रायकमिति बोध्यम्। अत एवात्र इत्वाभावपक्षे लकाराघटितं अंगारो इत्युदाहरणं दत्तम्। यद्यपि 'हरिद्रादौ' (प्रा. सू. १-३-७८) इति पृथग्योगकरणान्नित्यं लत्वं, तथाऽपि बहुलाधिकारात्कृतेत्वस्यैव लत्वमिति त्रिविक्रमवृत्तावेवाभिहितमिति न दोषः॥

[2] णिडालमिति॥ अत्रेत्वस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे णडालमित्यपि रूपं बोध्यम्। 'टो डः' (प्रा. सू. १-३-३१) इति ललाटशब्दे टकारस्य डकारः॥

[3] लस्य णत्वमिति॥ 'लो ललाटे च' (प्रा. सू. १-३-८१) इत्यत्रादेरिति सम्बन्धादाद्यलकारस्य णत्वमित्यर्थः॥

[4] सप्तपर्णे फोरिति॥ पूर्वसूत्रेभ्यः तु इल् अस्य इति पदत्रयमनुवर्तते। 'द्वितीयः फुः' (प्रा. सू. १-१-११) इति द्वितीयार्थे फुशब्दः 'तु विकल्पे' (प्रा. सू. १-१-१३) इति विकल्पार्थे तुशब्दश्च सङ्केतितः। तथा च सप्तपर्णशब्दे द्वितीयस्याकारस्येत्वं वा भवतीति सूत्रार्थः। सप्तपर्णशब्दे सकारस्य 'छल्षट्छमीसुधाशावसप्तपर्णे' (प्रा. सू. १-३-९०) इति सूत्रेण छकारः। 'पो वः' (प्रा. सू. १-३-५५) इति पकारस्य वकारश्च॥

[5] मध्यमकतमे चेति॥ पूर्वसूत्रेभ्यः अस्य इल् फोरित्यनुवृत्त्या मध्यमकतमशब्दयोर्द्वितीयस्यावर्णस्येत्वं भवतीति सूत्रार्थः। मध्यमशब्दे 'ध्यह्योर्झल्' (प्रा. सू. १-४-२६) इति ध्यस्य झत्वम्। कतमशब्दे 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना कलोपश्च विशेषः॥

[1]हरे त्वी ॥ १-२-१३ ॥

हीरो हरो ॥

उल् ध्वनिगवयविष्वचि वः ॥ १-२-१४ ॥

एषु [2]वसम्बन्ध्यकारस्योत्वं स्यात्। लित्त्वान्नित्यम्। [3]झुणी। [4]गउओ। [5]वीसुं। व इत्येव, गउओ ॥

ज्ञो णोऽभिज्ञादौ ॥ १-२-१५ ॥

'ज्ञम्नोः' (प्रा. सू. १-४-३७) इति णत्वे अभिज्ञादौ ज्ञस्य संबन्धिनो णस्य अवर्णस्योत्वं स्यात्। [6]अहिण्णू। णत्वाभावे— [7]अहिज्जो ॥

---

[1]हरे त्वीति ॥ हरशब्दाद्याकारस्य ईकारो वा स्यादिति सूत्रार्थः ॥

[2]वसंबन्धिन इति ॥ अव्यवहितोत्तरत्वं संबन्ध इति भावः। सूत्रेऽस्मिन् व इति पञ्चम्यन्तत्वाभ्युपगमेन वकारादुत्तरस्येत्यर्थवर्णनं तु सुस्पष्टमिति बोध्यम् ॥

[3]झुणी इति ॥ ध्वनिशब्दे 'त्वथ्वद्ध्वां क्वचिच्चछजझाः' (प्रा. सू. १-४-६५) इति सूत्रेण ध्वस्य झादेशः ॥

[4]गउओ इति ॥ गवयशब्दे 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना वलोपः ॥

[5]वीसुमिति ॥ विष्वक्शब्दे 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति वकारलोपः। 'शोर्लुप्तयवरशोर्दिः' (प्रा. सू. १-२-८) इति इकारस्य दीर्घः, 'शोस्सल्' (प्रा. सू. १-३-८७) इति शस्य सकारः। 'यत्तत्सम्यग्विष्वक्पृथको मल्' (प्रा. सू. १-१-३८) इति ककारस्य मत्वे तस्य बिन्दुश्च ॥

[6]अहिण्णू इति ॥ अभिज्ञशब्दे 'खघथधभाम्' (प्रा. सू. १-३-२०) इति भकारस्य हकारः ॥

[7]अहिज्जो इति ॥ 'ज्ञो ञोऽविज्ञाने' (प्रा. सू. १-४-८२) इति ञकारलुको वैकल्पिकतया लुक्पक्षे ञकाराभावेन 'ज्ञम्नोः' (प्रा. सू. १-४-३७) इत्यनेन णत्वाप्रवृत्त्या णकाराभावात् 'ज्ञो णोऽभिज्ञादौ' इति प्रकृतसूत्रप्रवृत्त्यनवकाशात् 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना जकारस्य द्वित्वे इदं रूपमिति भावः। त्रिविक्रमदेवेनापीदं रूपमभिहितं दृश्यते। चन्द्रिकायां—' मनोज्ञाभिज्ञप्रज्ञासंज्ञाविज्ञा-

(वा) अभिज्ञादौ ञकारस्य लोपो वाच्यः ।
इति ञलोपः ॥

आगमसर्व[illegible] ज्ञान्ताः ।
तथा च आगमज्ञ इत्यादिः । अन्यत्र न । [1]पण्णो—प्रज्ञः । संज्ञा—सण्णा ॥

[2]चण्डखण्डिते णा वा ॥ १—२—१६ ॥

अनयोरा[3]देरवर्णस्य णकारेण सह उत्वं वा स्यात् । चुडो चण्डो । खुडिओ खण्डिओ ॥

प्रथमे प्थोः ॥ १—२—१७ ॥

प्रथमे [4]पकारथकारसंबन्धिनोरवर्णयोर्युगपत्क्रमेण चोत्वं [5]स्यात् । [6]पुढुमं पुढमं पढुमं पढमं ॥

नेषु ज्ञस्य ण एव' इत्युक्त्वा तथैवोदाहृत्य विज्ञानशब्दे 'ज्ञो ञोऽविज्ञाने' (प्रा. सू. १-४-८२) इति ञकारलुकमनभिप्रेत्य अत्रैव 'जाणमुणौ ज्ञः' (प्रा. सू. १-४-१३०) इति ज्ञाधातोर्जाणादेशे विज्जाणमित्यप्यस्ति इत्युक्तिदर्शनात् अभिज्ञ-शब्दस्य लक्ष्मीधरसूरिः अहिज्जो इति रूपमनभ्युपगच्छन् जाणादेशेऽस्य अहिज्जाणमिति रूपान्तरमुररीकुर्वन्निव च भाति ॥

[1]पण्णो इति ॥ प्रज्ञशब्दे रेफस्य 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति लुकि 'ज्ञम्नोः' (प्रा. सू. १-४-३७) इति ज्ञस्य णकारादेशे 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे 'संयोगे' (प्रा. सू. १-२-४०) इति ह्रस्वे चेदं रूपं बोध्यम् ॥

[2]चण्डखण्डिते इत्यादि ॥ 'णा वा चण्डखण्डिते' (प्रा. सू. १-२-१९) इति मुद्रितत्रिविक्रमवृत्तिकोशे एतत्सूत्रपाठः । एतत्सूत्रात्पूर्वं स्तावकसास्नशब्दयोः थुवओ सुण्हा इति रूपसाधकं 'स्तावकसास्ने' (प्रा. सू. १-२-१८) इत्येकं सूत्रं चाधिकमुपात्तं दृश्यते । सूत्रेऽस्मिन् णा इति ण् इति प्रातिपदिकात्तृतीयाविभक्तौ णकारेणेत्यर्थकः ॥

[3]आदेरिति ॥ अधिकाराल्लब्धमेतत् ॥

[4]पकारथकारसंबन्धिनोरिति ॥ 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-३-७८) इति रेफस्य लुगनन्तरं तदव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धेन अवर्णस्य पकारसंबन्धित्वमिति भावः ॥

[5]स्यादिति । वा स्यादित्युचितम् ॥ अत एवात्र पढमं इत्यप्युदाहृतं दृश्यते ॥

[6]पुढुममित्यादि ॥ प्रथमशब्दे 'प्रथमशिथिलमेथिशिथिरनिषधेषु' (प्रा. सू. १-३-४८) इति थकारस्य ढकारः ॥

34

आर्यायां र्यः श्वश्र्वामूल् ॥ १–२–१८ ॥

श्वश्रूवाचिन्यार्याशब्दे र्यसंबन्ध्यत ऊ स्यात् । लित्त्वान्नित
[1] अज्जू । [2] अन्यत्र अज्जा ॥

[3] तोऽन्तर्येल् ॥ १–२–१९ ॥

अन्तर्शब्दे तसंबन्ध्यत एत्वं लित्स्यात् । [4] अन्तेउरं ॥
(वा) [5] अन्तरङ्गादौ नेति वाच्यम् ॥

[6] उत्करवल्लीद्वारमात्रचि ॥ १–२–२० ॥

[7] एष्वत एत्वं वा स्यात् । उक्केरं उक्करं । वेळ्ळी वळ्ळी । [8] वेरं वारं दुवेरं दुवारं । एतावन्मात्रं एत्तिअमेत्तं एत्तिअमत्तं ॥

---

[1] अज्जू इति ॥ आर्याशब्दे प्रकृतसूत्रेण र्यसंबन्ध्यवर्णस्य ऊत्वे र्य् 'द्यय्यर्यां जः' (प्रा. सू. १-४-७४) इति जादेशे 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १- इत्यादिना तस्य द्वित्वे पूर्वस्य 'संयोगे' (प्रा. सू. १-२-४०) इति ह्रस्वे इति रूपम् ॥

[2] अन्यत्रेति ॥ सूत्रे श्वश्र्वामित्युक्त्या श्वश्र्वतिरिक्तमात्राद्यर्थकार्याशब्दे प्रवृत्त्या अज्जेति रूपमित्यर्थः ॥

[3] तोऽन्तरिति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं आसारशब्दस्य आसारो ऊसारो रूपद्वयसाधकं 'आसारे तु' (प्रा. सू. १-२-२२) इत्येकं सूत्रं सूत्रपाठेऽधिकं द

[4] अन्तेउरमिति ॥ अन्तःपुरशब्दे 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इ पलोपे प्रकृतसूत्रेण तकारोत्तराकारस्य एत्वे अन्तेउरमिति रूपम् ॥

[5] अन्तरङ्गादाविति ॥ अत्रादिपदेन अन्तर्गतान्तर्विस्रम्भादिसङ्ग्रहो बोध

[6] उत्करवल्लीत्यादि ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं पारावतशब्दस्य पारेवओ प इति रूपद्वयसाधकं 'पारावते तु फोः' (प्रा. सू. १-२-२४) इत्येकं सू सूत्रपाठे दृश्यते ॥

[7] अत इति ॥ आदेरिति शेषः । तेनोत्करादिशब्दे नान्त्याकारस्यै बोध्यम् ॥

[8] वेरमित्यादि ॥ द्वारशब्दे 'दोर्द्वारे' (प्रा. सू. १-४-८३) इत्यनेन वकारयोः पर्यायेण लुकि एत्वपक्षे देरं वेरमिति, एत्वाभावे च दारं वा

(वा) [1] मात्राशब्दे वाच्यः ॥

भोजनमात्रं–भोअणमेत्तम् ॥

शय्यादौ ॥ १–२–२१ ॥

एत्वं स्यात् । [2] पृथग्योगान्नित्यम् ।

'वाच्छन्न' (प्रा. सू. १-४-१०९) इत्यादिना वकारात्प्रागुकारागमे पक्षे एत्व-तदभावयोः दुवेरं दुवारमिति, षड्रूपाणि बोध्यानि ॥

अत्रेदमवधेयम्—अत्र क्वचित्कोशे त्रिविक्रमवृत्तौ चन्द्रिकायां च दुआरमित्यपि रूपमुदाहृतं दृश्यते । तत्रोकारागमानन्तरं संयुक्ताभावात् कथं 'लवरामधश्च (प्रा. सू. १-४-७८) इति वकारलुकस्संयुक्ताधिकारीयस्य प्रवृत्तिस्स्यात् । यद्युकारागमात्पूर्वमेव वलुगङ्गीक्रियेत तर्हि संयुक्ताधिकारीयस्योत्वस्य कथं प्रवृत्तिः स्यात् । यदि च प्रामाणिकतत्प्रयोग उपलभ्येत, तदा 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना वकारलुका साधनीयः । एवं तत्रैव एत्वपक्षे दुएरमित्यपि सति प्रयोगे रूपान्तर-मङ्गीकरणीयं स्यादिति ॥

[1] **मात्राशब्द इति** ॥ उत्तरत्र भोअणमेत्तमित्युदाहरणदर्शनात् त्रिविक्रमवृत्त्या-दावपि तथैवोदाहरणाच्चात्र मात्रशब्द इति पाठस्साधुरिति भाति । भोजनमात्रशब्दे 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना जकारस्य लुकि नकारस्य 'नः' (प्रा. सू. १-३-५२) इति णत्वे 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति रलुकि एत्वे प्राकृते ह्रस्वस्य एङस्सत्त्वात् 'दीर्घान्न' (प्रा. सू. १-४-८७) इति निषेधाभावेन 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना तकारस्य द्वित्वे भोअणमेत्तमिति रूपं बोध्यम् ॥

[2] **पृथग्योगान्नित्यमिति** ॥ यद्येतत्सूत्रविहितमप्येत्वं वैकल्पिकं स्यात्तर्हि पूर्वसूत्रे शय्यादिपदासञ्जनेनैव इष्टलाभे तदपहाय 'शय्यादौ' इति पृथक्सूत्रकरण-मेतदेत्वस्य नित्यतायां गमकमिति भावः । एवं यदि शय्यादीनामेत्वं वैकल्पिकमिष्टं स्यात्तर्हि पूर्वसूत्रोपात्तोत्करादीनामपि शय्यादिगण एव प्रवेशनेनेष्टसिद्ध्या अतिरिच्य-मानं 'उत्करवल्ली' इत्यादिसूत्रमपि शय्यादीनामेत्वस्य नित्यतायां मानमिति बोध्यम् । यद्यपि 'तोऽन्तर्यैल्' (प्रा. सू. १-२-२३) इति सूत्रानन्तरं 'शय्यादौ' (प्रा. सू. १-२-२६) इत्येतत्सूत्रपाठे पृथक्सूत्रकरणसामर्थ्यपरिचिन्तनमन्तरैव एत्वस्य नित्यत्वं सिध्यति, तथाऽप्येवं सूत्रपाठो बुद्धिकौशलोत्पादनेन वैचित्र्यार्थ इति बोध्यम् ॥

शय्या-[1] सेज्जा । अत्र [2] एत्थ । [3] ग्राह्यं—गेज्झं । कन्तुकं-[4] गेण्डुअं [5] प्रतिगपाठाड्डुत्वम् ॥

[6] वाऽऽर्द्रे उदोत् ॥ १-२-२२ ॥

---

[1] सेज्जेति ॥ शय्याशब्दे 'शोस्सल्' (प्रा. सू. १-३-८७) इति शस्य स 'द्यय्यर्यां जः' (प्रा. सू. १-४-७४) इति र्यस्य जकारः । तस्य 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वं, प्रकृतसूत्रेण शकारोत्तराकारस्य एत्वं च ॥

[2] एत्थेति ॥ अत्रेत्यत्र 'हित्थहात्त्रलः' (प्रा. सू. २-१-७) इति त्रलः था इति बोध्यम् ॥

[3] ग्राह्यशब्देति ॥ 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति रलुकि 'ध्यह्यां झेल्' (प्रा. सू. १-४-२६) इति ह्यस्य झत्वे तस्य 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८ इत्यादिना द्वित्वे पूर्वस्य 'पूर्वमुपरि' (प्रा. सू. १-४-९४) इत्यादिना तद्वर्गीयतृती वर्णादेशे प्रकृतसूत्रेणैत्वे च गेज्झमिति रूपम् ॥

[4] गेण्डुअमिति ॥ यद्यपि 'गेन्दुकः कन्दुकः' इत्यमरकोशे दर्शनात्संस्कृते गेन्दुकशब्दसत्त्वात् शय्यादिपाठमन्तरैव गेन्दुअमिति रूपं सिध्यति, तथाऽपि कन्दु शब्दस्य प्राकृते कन्दुअमिति रूपवारणार्थं शय्यादौ कन्दुकशब्दपाठ इति भा 'खोः कन्दुकमरकतमदकले' (प्रा. सू. १-३-१५) इति कन्दुकशब्दे प्रथमककार गकारप्रवृत्त्या 'प्रतिगेऽप्रतीपगे' (प्रा. सू. १-३-३३) इत्यनेन दकारस्य ड 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिनाऽन्त्यककारस्य लुकि प्रकृतसूत्रेणैत्वे गेण्डु मिति रूपम् ॥

[5] प्रतिगपाठादिति ॥ 'प्रतिगेऽप्रतीपगे' (प्रा. सू. १-३-३३) इति सूत्र अत्र गशब्दो 'गो गणपरः' (प्रा. सू. १-१-१०) इति गणार्थे संकेतितः । 'चेर इति तोः' (प्रा. सू. १-३-३२) इत्यतः तोरिति 'टो डः' (प्रा. सू. १-३-३ इत्यतो ड इति चानुवर्तते । ततश्च प्रत्यादिगणपठितवृत्तिप्रतीपादिभिन्नशब्द तवर्गस्य डकारादेशो भवतीति सूत्रार्थः । त्रिविक्रमवृत्तौ तु डकार हितमेव गेंदुअ त्युदाहृतं दृश्यते । चन्द्रिकायां तु 'शय्यादौ' इत्येतत नोपात्तम् ॥

[6] वाऽऽद्रेत्यादि ॥ 'त्वार्द्रे उदोत्' (प्रा. सू. १-२-२७) इति त्रिविक्रमवृ (दे.) चन्द्रिकायां च सूत्रपाठः ॥

आर्द्रे उत्वमोत्वं च वा स्यात् । [1] अळ्ळं उळ्ळं ओळ्ळं । अद्दं उद्दं ओद्दं । 'लो वाऽऽर्द्रे' (प्रा. सू. १-४-५४) इति लत्वम् ॥

स्वपि ॥ १-२-२३ ॥

स्वपिधात्ववर्णस्य [2] नित्यमुदोतौ स्तः । स्वपिति–सुवइ सोवइ ॥

ओदाळ्यां पङ्क्तौ ॥ १-२-२४ ॥

ओळी । पङ्क्तौ किम् ? आळी—सखी ॥

[3] फोः परस्परनमस्कारे ॥ १-२-२५ ॥

[4] परोप्परं [5] णमोक्कारो । फोरित्युक्तेरादेर्न ॥

---

[1] अळ्ळमित्यादि ॥ त्रिविक्रमवृत्तिचन्द्रिकयोस्तु अल्लं उल्लं ओल्लं इत्युदाहृतं दृश्यते । 'लो ळः' (प्रा. सू. ३-२-४८) इति पैशाच्यामेव भाषायां लकारस्य ळकारविधानादन्यत्र लकारघटितमेव साध्विति तदाशयः प्रतिभाति । एवमुत्तरत्र ळकारघटितसर्वोदाहरणेष्वपि बोध्यम् । ततश्चेयमत्र प्रक्रिया—आर्द्र इत्यत्र संयुक्तस्य 'लो वाऽऽर्द्रे' (प्रा. सू. १-४-५४) इति लकारादेशपक्षे 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना तस्य द्वित्वे प्रकृतसूत्रेणादेरुत्वौत्वयोः उल्लं ओल्लमिति, उत्वौत्वोभयोरप्यभावपक्षे 'संयोगे' (प्रा. सू. १-२-४०) इति ह्रस्वे अल्लमिति, लत्वस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे 'संयोगे' (प्रा. सू. १-२-४०) इत्याकारस्य ह्रस्वे 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति रलुकि शिष्टस्य दस्य द्वित्वे उत्वौत्वतदभावेषु उद्दं ओद्दं अद्दं इत्यपि त्रीणि रूपाणीति बोध्यम् ॥

[2] नित्यमिति ॥ पृथक्सूत्रकरणादिति भावः ॥

[3] फोरिति ॥ 'द्वितीयः फुः' (प्रा. सू. १-१-११) इति संज्ञासूत्रबलाद्द्वितीयस्येत्यर्थः ॥

[4] परोप्परमिति ॥ यद्यपीदं पद्वयघटितं त्रिविक्रमवृत्तिकोशे मुद्रितेऽप्युदाहृतं दृश्यते, तथाऽपि 'ष्पस्पोः फः' (प्रा. सू. १-४-४४) इति सूत्रेणात्र परस्परशब्दे संयुक्तस्य फकारादेशो दुर्निवार इति परोप्फरमित्युदाहर्तुमुचितम् । एवमेव चन्द्रिकायामपि फकारघटितमेवेदमुदाहरणं दृश्यते ॥

[5] णमोक्कारो इति ॥ 'आदेस्तु' (प्रा. सू. १-३-५३) इति नकारस्य णकारे

पद्मे मि ॥ १–२–२६ ॥

पद्म [1]ओत्वं स्यान्मि । पोम्मं । मीतीति किं, पदुमं । 'वा छद्म' (प्रा. सू. १-४-१०९) इत्युत्वम् ॥

त्वर्पौ ॥ १–२–२७ ॥

अर्पयतेरादेरत ओत्वं वा । अर्पितं—[2] ओप्पिअं अप्पिअं ॥

[3]इत्सदादौ ॥ १–२–२८ ॥

सकारस्य 'कगटड' (प्रा. सू. १-४-७७) इत्यादिना लुकि शिष्टस्य कस्य द्वित्वे प्रकृतसूत्रे द्वितीयाकारस्य ओत्वे णमोक्कारो इति रूपम् ॥

[1] ओत्वमित्यादि ॥ आदेरित्यधिक्रियते । 'हे दक्षिणेऽस्य' (प्रा. सू. १-२-९) इत्यतोऽस्येत्यनुवर्तते । पद्मशब्दे आदेरवर्णस्य मकारे परत ओत्वं स्यादित्यर्थः । पद्मशब्दे 'वा च्छद्म' (प्रा. सू. १-४-१०९) इत्यादिना मकारात्पूर्वमुकारागमाभावपक्षे 'कगटड' (प्रा. सू. १-४-७७) इत्यादिना दकारलोपे 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना मकारस्य द्वित्वे अकारस्य मकारपरकत्वात्प्रकृतसूत्रेण ओत्वे पोम्ममिति रूपम् । 'वा च्छद्म' (प्रा. सू. १-४-१०९) इत्यादिना मकारात्पूर्वमुकारागमपक्षे तु अकारस्य मकारपरकत्वाभावादनेन सूत्रेणौत्वाप्रवृत्त्या पदुममिति रूपं बोध्यम् । तदेतदाह—मीति किमित्यादि ॥

[2] ओप्पिअं अप्पिअमिति ॥ अर्पितशब्दे 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इति सूत्राभ्यां रलुक्तलुकोः प्रकृतसूत्रेणौत्वपक्षे ओप्पिअमिति, ओत्वाभावपक्षे तु 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति रलुकि तकारस्य 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे अप्पिअमिति च रूपम् ॥

[3] इत्सदादाविति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं खल्वाटस्त्यानशब्दयोराकारस्य ईत्वविधानेन खल्लीडो ठीणं इति रूपसाधकं ईल् 'खल्वाटस्त्यान आतः' (प्रा. सू. १-२-३३) इत्येकं सूत्रमधिकं सूत्रपाठे दृश्यते । तत्रैवेदं सूत्रं 'इत्तु सदादौ' इति वार्थकतुशब्दघटितं पठ्यते । युक्तं चैतत्—यतोऽस्यामेव वृत्तौ वा स्यादित्युक्तिदर्शनात् 'त्वर्पौ' इति सूत्रगततुशब्दस्य 'ईल् खल्वाट' (प्रा. सू. १-२-३३) इत्यत्रानुवृत्त्यभावेन मण्डूकप्लुत्याश्रयणादिक्लेशसंभवाच्चेति ॥

सदादौ [1]आदेरावर्णस्य इद्वा स्यात् । [2]सदा-सआ सइ। कूर्पासः—कुप्पिसो कुप्पासो। उभयत्रापि 'संयोगे' (प्रा. सू. १-२-४०) इति ह्रस्वः। नात्र ह्रस्वे कृते 'स्तौ' (प्रा. सू. १-२-६६) इत्युत ओत्वम्। बहुलाधिकारादुतो लाक्षणिकत्वाद्वा। निशाकरः—णिसिअरो णिसाअरो। सदा निशाकरः कूर्पासः॥

आचार्ये चो ह्श्च ॥ १-२-२९ ॥

आचार्यशब्दे चसंबन्ध्यातो [3]ह्रस्वः स्यात्। चादित्वं च तस्यैव। [4]आअरिओ आइरिओ।

---

[1]आदेरात इद्वेति ॥ आदेरित्यधिकारात्पूर्वसूत्रादात इत्यनुवृत्तेर्वार्थकसु-शब्दसत्त्वाच्चायमर्थो लभ्यत इति बोध्यम्॥

[2]सदेत्यादि ॥ सदाशब्दे 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना दकारस्य लुकि प्रकृतसूत्रेण इत्वतदभावपक्षयोः सइ सआ इति रूपम्। कूर्पासशब्दे 'संयोगे' (प्रा. सू. १-२-४०) इत्यूकारस्य ह्रस्वे 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति रलुकि प्रकृतसूत्रेणाकारस्येत्वतदभावपक्षयोः कुप्पिसो कुप्पासो इति रूपम्। निशाकरशब्दे ककारस्य पूर्ववत् 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना लुकि 'शोस्सल्' (प्रा. सू. १-५-८६) इति शकारस्य सत्वे 'आदेस्तु' (प्रा. सू. १-३-५३) इति नकारस्य णत्वे प्रकृतसूत्रेण आकारस्येत्वतदभावपक्षयोः णिसिअरो णिसाअरो इति रूपं बोध्यम्॥

[3]ह्रस्वः स्यादिति ॥ प्राकृतव्याकरणशास्त्रेऽस्मिन् 'ह्रो ह्रस्वः' (प्रा. सू. १-१-५) इति हशब्दस्य ह्रस्वार्थे सङ्केतात् सूत्रस्थहशब्दो ह्रस्वार्थक इति भावः॥

[4]आअरिओ इत्यादि ॥ आचार्यशब्दे 'स्याद्भव्य' (प्रा. सू. १-४-१००) इत्यादिना संयुक्तयकारात्प्रागिकारागमे प्रकृतसूत्रेण आकारस्य चादुत्तरस्य ह्रस्वेत्व-पक्षयोः 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना चकारयकारयोर्लुकि च आअरिओ आइरिओ इति रूपद्वयम्॥

नन्वत्र वाग्रहणाभावादातो ह्रस्वेत्वयोर्नित्यत्वेन प्रतीयमानतया आइरिओ इत्येकमेव रूपं स्यादिति चेन्न। ह्रस्वसमनन्तरं नित्यतयेत्वप्रवृत्तौ 'प्रक्षालनाद्धि' इति

[1] न वाऽव्ययोत्खातादौ ॥ १–२–३० ॥

न्यायेन ह्रस्वविधानस्यैव वैयर्थ्यापत्त्या तत्सामर्थ्याद्ध्रस्वेत्वयोः पर्यायेणत्यवश्य-कल्पनीयत्वात् । अत एवात्र वृत्तौ त्रिविक्रमवृत्तौ च ह्रस्वेत्वयोः पर्यायत्वाभिप्रायेण 'आअरिओ आइरिओ' इति रूपद्वयमुदाहृतं दृश्यते । चन्द्रिकायां नु पूर्वसूत्रात्तु-शब्दानुवृत्तिमभिप्रेत्य अत्र ह्रस्वेत्वयोरुभयोरपि वैकल्पिकतया एतदुभयाभावपक्षे आ-आरिओ इति तृतीयमप्येकं रूपमुदाहारि ॥

अस्माकं त्वित्थं प्रतिभाति—सूत्रशैलीपर्यालोचनयाऽत्र तुशब्दाननुवृत्ति-रेवोचिता । तथाहि—यद्यत्र तुशब्दानुवृत्तिरिष्टा स्यात् तर्ह्युत्तरत्र 'न वाऽव्ययोत्खा-तादौ' (प्रा. सू. १-२-३७) इति सूत्रे वार्थकनवाग्रहणं सूत्रकृन्न कुर्यादेव । ननु मध्ये 'श्यामाके मः' (प्रा. सू. १-२-३६) इति सूत्रे तुशब्दानुवृत्तेर्विच्छिन्नतया तत्र न वाग्रहण-मिति चेन्न । नवाग्रहणाकरणप्रयुक्तलाघवानुरोधेन 'श्यामाके मः' (प्रा. सू. १-२-३६) इत्यस्य 'घञि वा' (प्रा. सू. १-२-३८) इत्यनन्तरमपि सुपठत्वात् ॥

ननु ''श्यामाके मः' (प्रा. सू. १-२-३६) इत्यस्य 'घञि वा' (प्रा. सू. १-२-३८) इत्यनन्तरं पाठे वाग्रहणानुवृत्तिः स्यादिति चेन्न । 'न वाऽव्यय' (प्रा. सू. १-२-३७) इत्यादित एव वाग्रहणानुवृत्तेस्सिद्धतया 'घञि वा' (प्रा. सू. १-२-३८) इत्यत्र पुनर्वा-ग्रहणात्तदुत्तरत्र वाग्रहणासंबन्ध इति सूत्रकृदाशयात् । अत एव तत्र त्रिविक्रमवृत्तौ 'वाग्रहणादुत्तरत्र न विकल्पः' इत्युक्तम् । तस्मान्नवाऽव्ययेत्याद्युत्तरसूत्रे नवाग्रहणादेव 'आचार्ये' (प्रा. सू. १-२-३५) इत्यादिसूत्रे वार्थकतुशब्दस्याननुवृत्तिरित्याशय उन्नीयते । किं च 'घञि वा' (प्रा. सू. १-२-३८) इत्यनन्तरं 'श्यामाके मः' (प्रा. सू. १-२-३६) इत्यस्य पाठे पूर्वसूत्राद्वापदानुवृत्तिसन्देहः स्यादिति वार्थकशब्दा-ननुषक्तसूत्रानन्तरमेव तस्य पाठस्समुचित इति सूत्रकृत आशयोऽभ्युपेयः । तेनापि 'आचार्ये' (प्रा. सू. १-२-३५) इत्यादितत्पूर्वसूत्रे वार्थकतुशब्दाननुवृत्तिरेवेति निश्चीयते । ततश्च आचार्यशब्दे ह्रस्वेत्वयोरुभयोर्वैकल्पिकत्वाभावात्तयोरेव पर्यायेण प्रवृत्तौ आ-अरिओ आइरिओ इति रूपद्वयमेवोचितमिति त्रिविक्रमाप्पयदीक्षितयोर्वृत्तिकृतोराशय-स्सम्भाव्यत इति ॥

[1] नवाऽव्ययेत्यादि ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं श्यामाकशब्दे मकारोत्तरदीर्घस्य ह्रस्व-विधानेन सामओ इति रूपसाधकं 'श्यामाके मः' (प्रा. सू. १-२-३६) इत्येकं सूत्र-मधिकं सूत्रपाठे दृश्यते ॥

अव्यये उत्खातादौ चादेरातो ह्रस्वो [1] वा स्यात्। [2] तथा-तह तहा। यथा-जह जहा। वा-वा व इत्यादि। [3] उक्खाअं उक्खअं।

[4] प्राकृतकुमारचामरसंस्थापितताळवृन्तनाराचाः।
प्रस्थापितः कलादः स्थापितखादिरकहालिकबलाकाः॥
ब्राह्मणपूर्वाह्णावप्युत्खातादिः प्रकीर्तितस्तज्ज्ञैः॥
कलादः स्वर्णकारः॥

[5] घञि वा॥ १-२-३१॥

घञ्निमित्तस्यातो ह्रस्वो वा स्यात्। प्रवाहः—पवहो [6] पवाहो।

---

[1] वा स्यादिति॥ सूत्रे 'न वेति विभाषा' (पा. सू. १-१-४४) इति पाणिनीयवद्वार्थको नवाशब्द इति भावः॥

[2] तह तहा इत्यादि॥ तथायथाशब्दगतथकारयोः 'खघथधभाम्' (प्रा. सू १-३-२०) इति हकारादेशो बोध्यः॥

[3] उक्खाअमिति॥ उत्खातशब्दे तकारस्य 'कगटड' (प्रा. सू. १-४-७७) इत्यादिना लुकि 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना खस्य द्वित्वे पूर्वस्य 'पूर्वमुपरि' (प्रा. सू. १-४-९४) इत्यादिना तद्वर्गीयप्रथमवर्णादेशे 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना द्वितीयतकारस्य लुकि प्रकृतसूत्रेण आकारस्य ह्रस्वतदभावपक्षयोः उक्खअं उक्खाअमिति रूपद्वयम्॥

[4] प्राकृतेत्यादि॥ पअअं पाअअं। कुमरो कुमारो। चमरो चामरो। संठविओ संठाविओ। तलवेंटं तालवेंटं तलवोंटं तालवोंटं। नराओ नाराओ। पट्ठविओ पट्ठाविओ। कलओ कलाओ। ठविओ ठाविओ। खइरं खाइरं। हलिओ हालिओ। बलआ बलाआ। बम्हणो बाम्हणो। पुव्वण्हो पुव्वाण्हो। इति प्राकृतादिशब्दानां प्राकृते सिद्धरूपाणि बोध्यानि॥

[5] घञि वेति॥ पूर्वसूत्रादेव नवाग्रहणानुवृत्त्या वैकल्पिकत्वे सिद्धे पुनरत्र वाग्रहणमुत्तरत्र वाग्रहणानुवृत्त्यभावसूचकमिति बोध्यम्॥

[6] पवहो इति॥ प्रवाहशब्दे प्रकृतसूत्रेण आतो ह्रस्वे 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति संयुक्तरेफस्य लुकि शिष्टस्य पकारस्य आदित्वात् 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यत्र अखोरित्युक्त्या द्वित्वाभावे च पवहो इति रूपम्॥

(वा)[1] रागभागयोर्नेति वाच्यम् । राओ भाओ ॥

स्वरस्य बिन्द्वमि ॥ १–२–३२ ॥

अचां ह्रस्वः स्याद्बिन्दावमि च परे । मांसं-मंसं । गंगां-गंगं नदीं–[2] णइं ॥

संयोगे ॥ १–२–३३ ॥

[3] अचां ह्रस्वः स्यात्संयोगे । काव्यं—[4] कव्वं ॥

त्वेदितः ॥ १–२–३४ ॥

इत [5]एद्वा स्यात्संयोगे ॥ अत्र [6] ह्रस्वैकारस्यैवोपदेश इति मत न्तरम् ॥

---

[1] **रागेत्यादि** ॥ त्रैविक्रम्यां वृत्तौ तु 'क्वचिन्न' रागः—राओ, भागः—भा इत्युक्तम् ॥

[2] **णइमिति** ॥ नदीशब्दे 'आदेस्तु' (प्रा. सू. १-३-५३) इति नस्य ण दकारस्य 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना लुक्च ॥

[3] **अचामिति** ॥ एज्विषयह्रस्वे तु 'एच इग्घ्रस्वादेशे' (प्रा. सू. १-१-४८ इति पाणिनीयसूत्रस्य 'अनुक्तमन्य' (प्रा. सू. १-१-२) इत्यादिनाऽत्राप्याश्रयण अभ्यनुज्ञाततया एकारैकारयोरिकार ओकारौकारयोरुकारश्च प्रवर्तते । तेन नरेन्द्रः, दृष्ट्येक नीलोत्पलं, अधरोष्ठं, इत्यत्र एकारैकारयोरिकारस्य ओकारौकारयोरुकारस्य च प्रवृत्त णरिन्दो दिट्ठिक्कं णीलुप्पलं अहरुट्ठं इति प्राकृते रूपाणि निष्पद्यन्ते । क्वचिदेदैतोः प्राकृ स्वरूपेणापि ह्रस्वो भवति, इति त्रिविक्रमोक्त्या सेवास्तोकशब्दयोरेकारैकारयोः स्वरू णापि ह्रस्वप्रवृत्त्या सेव्वा थोक्कं इति प्राकृते रूपं सिध्यति ॥

[4] **कव्वमिति** ॥ काव्यशब्दे 'मनयाम्' (प्रा. सू. १-४-७९) इति यकार लुकि 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-३-८६) इत्यादिना वकारस्य द्वित्वे प्रकृतसूत्रेण संयोग त्पूर्वस्य दीर्घस्य ह्रस्वे कव्वमिति रूपं बोध्यम् ॥

[5] **एद्वा स्यादिति** ॥ दीर्घ एकार इत्यर्थः ॥

[6] **ह्रस्वैकारस्येति** ॥ ह्रस्वभूतैकारस्येत्यर्थः । एदैतोः प्राकृते क्वचित्स्वरूपेण ह्रस्वाभ्यनुज्ञानादिति भावः ॥

विष्णुः—विह्णू [1] वेह्णू ।

[2] चिन्तायां न ॥ १–२–३५ ॥

चिन्ता ॥

[3] मूषिकविभीतकहरिद्रापथिपृथिवीप्रतिश्रुत्यत् ॥ १–२–३६ ॥

एष्वादेरितोऽत्स्यात् ॥ [4] मूसओ [5] वहेडओ इत्यादि ॥

---

1 वेह्णू इति ॥ विष्णुशब्दे 'त्वेदितः' (प्रा. सू. १-२-४१) इति प्रकृतसूत्रेणेकारस्य एकारे 'श्नष्णस्नह्नह्णक्ष्णां ण्हः' (प्रा. सू. १-४-६८) इति सूत्रेण ष्ण् इत्यस्य ण्हादेशे वेण्हू इति रूपम् । अत्र एत्वस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे पूर्वप्रदर्शितरीत्या ण्हादेशमात्रे विण्हू इति रूपम् ॥

2 चिन्तायां नेति ॥ सूत्रमिदं चन्द्रिकात्रिविक्रमवृत्त्योर्न दृश्यते । परं तु त्रिविक्रमवृत्तौ 'त्वेदितः' (प्रा. सू. १-२-४१) इति सूत्र एव 'क्वचिन्न भवति' इत्युक्त्वा चिन्ता इत्युदाहृतं दृश्यते ॥

3 मूषिकेत्यादि ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं चन्द्रिकात्रिविक्रमवृत्त्योः मिराशब्दस्य प्राकृते मेरा इति रूपसाधकं 'मिरायां लित्' (प्रा. सू. १-२-४२) इत्येकं सूत्रमुपात्तं दृश्यते । मेराशब्दस्यास्य सीमेत्यर्थो बोध्यः । अत एव कर्णाटभाषायामपि सीमार्थो मेरे इति शब्दः प्रयुज्यते । प्रायः कर्णाटभाषायां संस्कृतादिगताकारान्ताश्शब्दाः एकारान्ततया प्रयुज्यन्ते । नन्वत्र सूत्रे पथिन्शब्दोपादानं किमर्थम् ? 'दृष्ट्वाऽनेन पथेन शौरिरधुना कुब्जागृहं यास्यति' इति प्रामाणिकप्राचीनप्रयोगोपलम्भेन तद्बलात्संस्कृतेऽपि पथिन्शब्दसमानार्थकपथशब्दस्याप्यभ्युपगततया तेनैव प्राकृते पहो इति रूपस्य सिद्धत्वादिति चेन्न । निरुक्तरीत्या प्राकृते पहो इति रूपस्य निर्वाहेऽपि नकारान्तं पथिन्शब्दं प्रकृतित्वेनाश्रित्य पहो इत्यपेक्षया विलक्षणं रूपान्तरं स्यादिति तद्वारणाय सूत्रेऽस्मिन् पथिशब्दस्य पाठस्समुचित इत्यवश्याभ्युपेयत्वादिति ॥

4 मूसओ इति ॥ मूषकशब्दे षकारस्य शोस्सल् (प्रा. सू. १-३-८७) इति सकारादेशो बोध्यः । तथा ककारस्य 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना लुक्च॥

5 वहेडओ इति ॥ विभीतकशब्दे भकारादुत्तरस्य ईकारस्य 'एल् पीटनीडकीदृशपीयूषविभीतकेदृशापीडे' (प्रा. सू. १-२-५७) इत्यनेन एत्वे भकारस्य 'खघथधभाम्' (प्रा. सू. १-३-२०) इत्यनेन हादेशे 'प्रतिगेऽप्रतीपगे' (प्रा. सू. १-६-६६)

[1] इतौ तो वाक्यादौ ॥ १–२–३७ ॥

इतिशब्दे तसम्बन्धीकारस्यात्वं स्यात्। इति कथितं—इअ कहिअं वाक्यादौ किम्? तथेति [2] तहत्ति ॥

[3] द्विनीक्षुप्रवासिषु ॥ १–२–३८ ॥

द्विशब्दे नीत्युपसर्गे इक्षुप्रवासिशब्दयोश्चादेरित उत्वं स्या द्विजातिः—[4] दुआई ॥

इत्यनेन प्रत्यादौ विभीतकशब्दपाठात् तकारस्य डकारादेशे 'प्रायो लुक्' (प्रा. स १-३-८) इत्यादिना ककारस्य लुकि वहेडओ इति रूपम् ॥

[1] इतौ त इत्यादि ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं तित्तिरिशब्दे रेफादुत्तरस्य इकार अकारविधानेन तित्तिरो इति रूपसाधकं 'रस्तित्तिरौ' (प्रा. सू. १-२-४४) इत्ये सूत्रं सूत्रपाठे दृश्यते ॥

[2] तहत्तीति ॥ 'तथा इति' इत्यत्रेतिशब्दस्य वाक्यादित्वाभावात्प्रकृतसूत्रेण त त्येकारस्यात्वानवकाशात् 'तोऽचः' (प्रा. सू. १-२-७) इति सूत्रेण इतिशब्दाद्यवय कारस्य तकारादेशे 'संयोगे' (प्रा. सू. १-२-४०) इति संयुक्तात्पूर्वस्य आकारस्य ह 'खघथधभाम्' (प्रा. सू. १-३-२०) इति थकारस्य हकारादेशे तहत्तीति रूपम् ॥

[3] द्विनीक्ष्वित्यादि ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं इङ्गुदशिथिलशब्दयोः आदेरिकार अत्वविकल्पविधानेन युधिष्ठिरशब्दे उत्वविकल्पविधानेन च इंगुअं अंगुअं, सि सिढिलं, जहुट्ठिलो जहिट्ठिलो इति प्रत्येकं रूपद्वयसाधकं 'वेङ्गदशिथिलयोः' (प्रा. १-२-४६) 'उ युधिष्ठिरे' (प्रा. सू. १-८-४८) इति सूत्रद्वयमधिकं सूत्रपाठे दृश्य तथा चन्द्रिकायां निर्माणनिर्मितशब्दयोः णिम्माणं णिम्मिअं इति रूपनिपातकं 'णिम्म णिम्मिअं' (प्रा. सू. १-२-४७) इत्येकं सूत्रमुपात्तं दृश्यते । तत्तु त्रिविक्रम णिम्माणं णिम्मिअं इति तु 'निर्माणनिर्मिताभ्यां भविष्यतः' इति स्ववाक्यात्मन दृश्यते ॥

[4] दुआई इति ॥ द्विजातिशब्दे आदेरिकारस्य प्रकृतसूत्रेणोत्वे वकारस्य ' रामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति लुकि जकारतकारयोः 'प्रायो लुक्' (प्रा. १-३-८) इत्यादिना लुकि दुआई इति रूपं बोध्यम् ॥

(वा) द्विगुणद्वितीययो[1]र्वावचनम् । दुउणो दिउणो । दुईओ दिईओ ॥
(वा) द्विजद्विरदद्विधागतनिपतितानां प्रतिषेधः । [2] दिओ इत्यादि ॥
(वा) [3] द्विवचन ओत्वं वेति वाच्यम् । दोवअणं दुवअणम् ॥

[4] गभीरग इत् ॥ १–२–३९ ॥

[5] गभीरादौ ईत इस्त्यात् । गभीरः—[6] गहिरो ।

---

[1] **वावचनमिति** ॥ त्रिविक्रमवृत्तौ तु 'बहुलाधिकारात्क्वचिद्विकल्पः' इत्युक्त्वा द्विगुणशब्दे दुउणो विउणो इत्युदाहृतं दृश्यते । चन्द्रिकायां तु अत्र नित्यमुत्वमित्यभिप्रायेण दुउणो इत्येकमेव रूपमुदाहृतम् । एतद्वृत्तिप्रणेत्रा तु उत्वाभावपक्षे द्विगुणशब्दे 'कगटड' (प्रा. सू. १-३-७७) इत्यादिना दलोपस्य 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-३-८) इति वकारस्य च लुकः प्रसक्तौ परविप्रतिषेधाश्रयणेन वकारस्यैव लुगित्यभिप्रायेण दिउणो इति रूपमुदाहृतम्। त्रिविक्रमदेवस्तु—'यथादर्शनं लोपः' इत्युक्त्वा विउणो इति रूपमुदाजहार। अतोऽत्र द्विगुणशब्दे दुउणो दिउणो विउणो इति रूपत्रयमपि मतभेदेन साध्विति बोध्यम् ॥

[2] **इत्यादीति** ॥ द्विरदद्विधागतनिपततीनां दिरओ दिहागओ णिवडइ इति रूपाणि बोध्यानि । चन्द्रिकाकृतेदमनुक्तमपि 'तु निर्झर' (प्रा. सू. १-२-५) इत्यादिसूत्रे कृञ्ग्रहणप्रत्युदाहरणावसरे दिहागओ इति प्रत्युदाहृतत्वात्तस्यापीदमनुमतमित्यवसीयते ॥

[3] **द्विवचन ओत्वं वेति वाच्यमिति** ॥ त्रिविक्रमवृत्तौ त्विदं 'क्वचिदोत्वमपि' इति वाक्यरूपेण दृश्यते । चन्द्रिकायां तु नेदं दोवअणमिति रूपमुदाहारि ॥

[4] **गभीरग इदिति** ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं निर्झरद्विधाकृतकाश्मीरहरीतकीशब्दानां ओझरो णिज्झरो, दोहाइअं दुहाइअं, कम्हारो, हरडई इति रूपसाधकं 'तु निर्झरद्विधाकृञ्योत्वा' (प्रा. सू. १-२-५०) 'ईतः काश्मीरहरीतक्योर्नालौ' (प्रा. सू. १-२-५१) इति सूत्रद्वयमधिकं सूत्रपाठे दृश्यते। निर्झरशब्दे 'दीर्घान्न' (प्रा. सू. १-४-८७) इति द्वित्वनिषेधस्य जागरूकतया ओज्झरो इत्यादि द्वित्वघटितरूपोदाहरणं त्रिविक्रमवृत्तिमुद्रितकोशे परिदृश्यमानं कथं संगच्छेतेति चिन्तनीयम् ॥

[5] **गभीरादाविति** ॥ सूत्रे गभीरग इत्यत्रान्तिमगशब्दस्य 'गो गणपरः' (प्रा. सू. १-१-१०) इति संज्ञासूत्रबलात् गभीरादावित्ययमर्थो लभ्यत इति भावः ॥

[6] **गहिरो इति** ॥ गभीरशब्दे ईकारस्य प्रकृतसूत्रेण इत्वे भकारस्य 'खघथधभाम्' (प्रा. सू. १-३-२०) इति हकारादेशे गहिरो इति रूपं बोध्यम् ॥

[1]प्रसीदवल्मीकानीतप्रदीपितशिरीषकाः ।
गृहीत[2]जीवावसीदद्द्वितीयतृतीयकाः ॥
व्रीळितं च गभीरादि[3]रानीते दिरपि स्त्रियाम ॥

आणीआ आणिआ ॥

वा[4]पानीयगे ॥ १–२–४० ॥

ईत इत्वं । पाणिअं पाणीअं ।

[5] जीवंत्यळीकपानीयोपनीतेषत्करीषकाः ॥

[6]एल्पीठनीडकीदृशपीयूषबिभीतकेदृशापीडे ॥ १ २ ४१ ॥

---

[1]प्रसीदेत्यादि ॥ पसिअ वंमिओ आणिअं पइविअं सिरिसो गहिअं जिअउ ओसिअंतो दिइओ तइओ विलिअं इति प्रसीदादिशब्दानां प्राकृते सिद्धरूपाणि ॥

[2]जीवेत्यादि ॥ 'जीवत्ववसीदत्' इति शुद्धः पाठः ॥

[3]आनीते दिरपीत्यादि ॥ आनीते–आनीतशब्दे स्त्रियां दिरपि दीर्घोऽपि इत्यर्थः । दृश्यत इति शेषः ।'दिर्दीर्घः' (प्रा. सू. १-१-६) इति सूत्रबलात् दिरित्यस्य दीर्घ इत्यर्थः । ततश्च स्त्रीलिङ्गे आनीताशब्दे आणीआ आणिआ इति रूपद्वयं सिद्धम् ॥

[4]पानीयग इति ॥ पूर्ववदत्रापि गशब्दस्य गणार्थकतया पानीयादिरित्यर्थो लभ्यते। अत्र पानीयादिगणे द्वितीयशब्दपाठो न दृश्यते । एवमेव त्रिविक्रमवृत्तावपि । परं तूभयत्रापि गभीरादिगण एव पाठादेतन्मते नित्यतया इत्वप्रवृत्त्या बिइओ इति तस्य द्वितीयशब्दस्य रूपं वृत्तिकृतोरभिमतमिति ज्ञायते । चन्द्रिकायां तु पानीयादिगण एव द्वितीयशब्दपाठात्तन्मते इत्वविकल्पात् बिइओ बिईओ इति रूपद्वयमिति ज्ञायते ॥

[5]ईषदिति ॥ यद्यपि चन्द्रिकात्रिविक्रमवृत्त्योः पानीयादिगणे ईषच्छब्दः कण्ठतो न परिगणितः, तथाऽप्यव्ययप्रकरणे ईषच्छब्दस्य ईसि इति प्राकृतरूपोदाहरणात्तत्रापीत्वमभिमतमिति ज्ञायते। अत एव कात्यायनसूत्रस्य विशदव्याख्यातृभिः कवितार्किकसिंहैः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रैः श्रीमद्वेदान्ताचार्यैरपि 'ईसि इत्यपि मतभेदात्' इत्युक्त्वा, तत्र 'इसि चुम्बिआइ भमरेहिं' इति प्राचीनप्रयोगोऽपि प्रमाणतया दृश्यते॥

[6]एल् पीठेत्यादि ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं जीर्णशब्दे ईकारस्योत्वविधानेन तीर्थविहीनहीनशब्देषु च ऊकारविधानेन जुण्णं विहूणं हूणं इति रूपसाधकानि 'उत् जीर्णे' (प्रा. सू. १-२-५४) 'तीर्थे हूल्' (प्रा. सू. १-२-५५) 'विहीनहीने वा' (प्रा. सू. १-२-५६) इति त्रीणि सूत्राण्यधिकानि सूत्रपाठे दृश्यन्ते ॥

एष्वीत एत्वं वा स्यात् । [1] पेढं [2] नेड्डं ॥

(वा) पीठनीडयोर्वावचनम् । पीढं, नीडं । 'त्वेदितः' इति सिद्धे-[3]रेतद्ग्रहणमनर्थकमिति [4] मतान्तरम् ॥

त्वदुत उपरिगुरुके ॥ १–२–४२ ॥

अनयो[5]रुतोऽत्वं वा स्यात् । [6] अवरिं उवरिं । [7] गरुअं गुरुअं ॥

---

[1] पेढमिति ॥ पीठशब्दे ठकारस्य 'ठः' (प्रा. सू. १-३-२८) इत्यनेन ढकारादेशे प्रकृतसूत्रेण ईकारस्य एत्वे पेढमिति रूपम् ॥

[2] नेड्डमिति ॥ नीडशब्दे डकारस्य 'दैवगेऽखौ' (प्रा. सू. १-४-९२) इत्यनेन पाक्षिके द्वित्वे क्वचित्स्वरूपतः एकारस्य प्राकृते ह्रस्व इत्यभिप्रायेणास्माभिः सूत्रादौ नेड्डमित्युदाहृतम्। अन्यथा तु 'संयोगे' (प्रा. सू. १-२-४०) इत्येकारस्य ह्रस्वेकारे नेड्डमिति रूपम् ॥

[3] सिद्धेरेतद्ग्रहणमिति ॥ अत्र 'सिद्धेरेतद्ग्रहणम्' इति पाठेन भाव्यम् । एतद्ग्रहणं पीठनीडशब्दयोर्ग्रहणमित्यर्थः ॥

[4] मतान्तरमिति ॥ 'त्वेदितः' (प्रा. सू. १-२-४१) इति सूत्रे इत इति तपरकरणात्तत्सूत्रनिर्दिष्टशब्देषु आदिभूतस्य इकारस्यैव दर्शनाच्च ह्रस्वेकारस्यैव तत्र ग्रहणमित्यवश्याभ्युपगमनीयतया पीठनीडयोर्विकल्पविधानं सार्थकमेव न त्वनर्थकमित्यभिप्रायेण अरुचिसूचनार्थं मतान्तरमित्युक्तम् । त्रिविक्रमवृत्तावप्यत्र बहुलाधिकारात्पीठनीडयोर्विकल्प इत्युक्तं दृश्यते । चन्द्रिकायां त्वत्र सूत्रे पीठशब्दस्थाने पीड इति पठितं दृश्यते । सूत्रेऽस्मिन् अवशिष्टानां कीदृशपीयूषविभीतकदृशापीडानां च केरिसो पेऊसं वहेडओ एरिसो आमेलो (आवेलो) इति प्राकृते सिद्धरूपाणि बोध्यानि ॥

[5] उतोऽत्वमित्यादि ॥ आदेरिति शेषः । अत एवात्र गुरुकादिशब्देषु द्वितीयोकारस्य नात्वं प्रवर्तते ॥

[6] अवरिमिति ॥ उपरिशब्दे 'पो वः' (प्रा. सू. १-३-[illegible]) इति पकारस्य वकारादेशे 'स्वरेभ्यो वक्रादौ' (प्रा. सू. १-१-४२) इति वक्राद्यन्तर्गणभूतपर्यादिगणप्रविष्टतयाऽत्र तृतीयात्स्वरात्परे बिन्दौ प्रकृतसूत्रेणोकारस्य पाक्षिकेऽकारे च अवरिमिति उत्वाभावपक्षे उवरिमिति च रूपम् ॥

[7] गरुअमिति ॥ गुरुशब्दः कप्रत्ययान्तोऽत्र सूत्रे गृहीतः । तेन केवलगुरुशब्दे नेदं सूत्रं प्रवर्तत इति त्रिविक्रमवृत्तावभिहितम् । ततश्च गुरुकशब्दे प्रकृतसूत्रेणादेरु-

मुकुलादौ ॥ १-२-४३ ॥

उतोऽत्वं [1] नित्यम् । मुकुलं-मउलं ।
[2] मुकुलं मुकुटं मुकुरं युधिष्ठिरः सौकुमार्यं च ।
अगुरुगुळूच्यौगुर्व्यौ विद्रुत [3] आत्वं तु बाहुलकम् ॥
विद्रुतः-विद्दाओ ॥

[4] र इद्भ्रुकुटीपुरुषयोः ॥ १-२-४४ ॥

अनयो[5] रसंबन्ध्युत इत्स्यात् । [6] भिउडी । पुरिसो ॥

कारस्यात्वे 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना ककारस्य लुकि गरु रूपम् । अत्वाभावपक्षे तु गुरुअमिति रूपं बोध्यम् ॥

[1] नित्यमिति ॥ पृथक्सूत्रकरणान्नित्यमिति भावः । लक्ष्मीधरसूरिस्तु मुउलं इति रूपद्वयमुदाहरन् अत्वस्यास्य वैकल्पिकतां मन्यते । तच्चैतद्वृत्तिग्रन्थेन ग्योगान्न विकल्पः' 'मकुटं संस्कृते च, तथाऽप्ययं योगो मुकुटस्य रूपान्तरनिवृ इति त्रिविक्रमवृत्तिग्रन्थेन च विरुध्यते । मुकुलादिगणेऽस्मिन् उकारद्वयघटि शब्दपाठदर्शनात्संस्कृते उकारद्वयघटित एवायं शब्द इति वा, प्राकृते सर्वथैवै घटित एव वाऽयं शब्दस्साधुरित्यवश्यम् [illegible] उन्नीयते ॥

[2] मुकुलमित्यादि ॥ 'मउलं मउडं मउरं जहुट्ठिलो सोअमल्लं अगरू गलो विद्दाओ' इति मुकुलादिगणीयानां प्राकृते सिद्धरूपाणि बोध्यानि ॥

[3] विद्रुत इत्यादि ॥ अत्र त्रिविक्रमवृत्तौ 'बहुलाधिकारात्क्वचिद विद्रुतः-विद्दाओ' इत्युक्तं दृश्यते ॥

[4] रसंबन्ध्यत इत्यादि ॥ सूत्रे र इति षष्ठ्यन्तं, 'त्वदुत उपा (प्रा. सू. १-२-५८) इति सूत्रात् अत् उत् इति चानुवर्तेत इति भावः ॥

[5] र इदित्यादि ॥ 'रो भ्रुकुटिपुरुष इत्' (प्रा. सू. १-२-६०) इति त्रिविक्रमवृत्तिकोशे एतत्सूत्रपाठो दृश्यते ॥

[6] भिउडी पुरिसो इति ॥ भ्रुकुटीशब्दे रेफस्य 'लवरामधश्च' (१-४-७८) इति लुक् । पुरुषशब्दे षकारस्य 'शोस्सल्' (प्रा. सू. १-३-८ सकारादेशः ॥

[1] दोदोऽनुत्साहोत्सन्ने ऊ शसि ॥ १-२-४५ ॥

उदित्यत्र उदो दकारेण सह ऊ स्याच्छकारसकारयोः परतः। उच्छ्वासः-ऊसासो । उत्सवः-ऊसवो । अनुत्साहोत्सन्न इति किम्? [2] उच्छाहो उच्छंणो ॥

[3] दुरो रलुकि तु ॥ १-२-४६ ॥

अलुकि सति दुर उत ऊ स्यात्। दुस्सहः-[4] दूसहो दुसहो ॥

---

[1] दोऽदोऽनुत्साह इत्यादि ॥ दो उदः अनुत्साहोत्सन्ने ऊ शसि इति पदच्छेदः। उत्साहोत्सन्नशब्दभिन्नशब्दस्थितः दकारेण सहितस्य उदः शकारसकारयोः परत ऊकारादेश इत्येतत्सूत्रार्थः। एतत्सूत्रात्पूर्वं क्षुतशब्दे उकारस्य ईत्वविधानेन छीअं इति रूपसाधकं 'क्षुत ईत' (प्रा. सू. १-२-६१) इत्येकं सूत्रं सूत्रपाठेऽधिकं दृश्यते। उच्छ्वासशब्दे उद् श्वास इति दशायां प्रकृतसूत्रेण दकारसहितस्योत ऊ इत्यादेशे वकारस्य 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति लुकि शकारस्य 'शोस्सल्' (प्रा. सू. १-३-८७) इति सकारादेशे दीर्घात्परत्वात्सस्य 'दीर्घान्न' (प्रा. सू. १-४-८७) इति द्वित्वनिषेधे ऊसासो इति रूपम् ॥

[2] उच्छाहो उच्छंणो इति ॥ उत्साहशब्दे त्सस्य 'थ्यश्चत्सप्सामनिश्चले' (प्रा. सू. १-४-२३) इति छादेशे तस्य 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे पूर्वस्य 'पूर्वमुपरि' (प्रा. सू. १-४-९४) इत्यादिना तद्वर्गीयप्रथमवर्णादेशे उच्छाहो इति रूपम्। उत्सन्नशब्दे नस्य 'नः' (प्रा. सू. १-३-५२) इति णत्वं बोध्यम् ॥

[3] दुर इत्यादि ॥ दुरः रलुकि इति पदच्छेदः। 'दोऽदोऽनुत्साह' (प्रा. सू. १-२-६२) इत्यादिसूत्रात ऊ इति 'त्वदुतः' (प्रा. सू. १-२-५८) इत्यादिसूत्रादुत इति चानुवर्तते। दुरित्युपसर्गसंबन्धिनो रफस्य लुकि सति उत ऊकारादेशो वा भवतीति सूत्रार्थः। अत्र वृत्तौ अलुकीत्यस्य स्थाने रलुकीति साधुः पाठः ॥

[4] दूसहो दुसहो इति ॥ 'निर्दुरि वा' (प्रा. सू १-१-२६) इति सूत्रेण दुरित्यस्यान्त्यस्य लोपपक्षे पूर्वस्योकारस्य प्रकृतसूत्रेण ऊत्वे दूसहो इति, प्रकृतस्य ऊत्वस्य वैकल्पिकत्वात् तदभावपक्षे दुसहो इति, रलोपस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे च 'खरवसान' 'वा शरि' (पा. सू. ८-३-१५, ३६) इति रेफस्य विसर्गे दुःसहो इति च रूपत्रयं बोध्यम् ॥

सुभगमुसले ॥ १-२-४७ ॥

उत ऊ वा स्यात् । [1]सुहवो सूहवो । मूसळं मुसळं । 'ऊत्वे सुभग' (प्रा. सू. १-३-१८) इति वत्वम् ॥

[2]हश्चौत्कुतूहले ॥ १-२-४८ ॥

हश्चादेरुत ओत्स्यादूतो ह्रस्वश्च । कोउहळ्ळं । [3]दैवादित्वाद्दित्वम् ॥

स्तौ ॥ १-२-४९ ॥

उत ओत्स्यात्सं[4]योगे । तुंडं-तोंडम् ॥

[5]सूक्ष्मेऽद्वोतः ॥ १-२-५० ॥

सूक्ष्मं-सण्हं सुण्हम् ॥

---

[1]सुहवो इत्यादि ॥ सुभगशब्दे भकारस्य 'खघथधभाम्' (प्रा. सू. १-३-२०) इति हकारादेशे प्रकृतसूत्रेण उकारस्य ऊत्वविकल्पे 'ऊत्वे सुभग' (प्रा. सू. १-३-१८) इत्यादिना गस्य वत्वे च सुहवो सूहवो इति रूपम् ॥

[2]हश्चेत्यादि ॥ आदेरित्यधिक्रियते । 'त्वदुत' (प्रा. सू. १-२-५८) इति सूत्रादुत इति 'दुरो रलुकि तु' (प्रा. सू. १-२-६३) इत्यतो त्वार्थकस्तुशब्दश्चानुवर्तते । तथा च कुतूहलशब्दे आदेरुकारस्य ओकारः स्यात् । तत्संनियोगेन दीर्घस्य ह्रस्वश्च वा भवतीत्येतत्सूत्रार्थमभिप्रयन् त्रिविक्रमदेवः संनियोगशिष्टह्रस्वौत्वोभयाभावे कुऊहलमिति कुतूहलशब्दस्यापरमपि रूपमनुमनुते । अत्र तु वृत्तौ कोउहल्लमित्येकमेव रूपमुदाहृतं दृश्यते । अत्र वृत्तौ हश्चेत्यस्य स्थाने 'अत्र' इति पाठस्साधुरिति भाति । ऊत इत्यनन्तरं वा हश्चेति योजनीयः ॥

[3]दैवादित्वादिति ॥ 'दैवगेऽखौ' (प्रा. सू. १-४-९२) इति सूत्रेण वा द्वित्वमित्यर्थः । तेन द्वित्वाभावपक्षे कोउहलमित्यप्यन्यद्रूपं बोध्यम् ॥

[4]संयोग इति ॥ सूत्रे स्तुशब्दः संयुक्तसंज्ञक इति भावः । उत्तरसूत्रे वाग्रहणादत्र तुशब्दो नानुवर्तत इति भावः ॥

[5]सूक्ष्म इत्यादि ॥ अत्र सूत्रे 'सूक्ष्मेऽद्वोतः' (प्रा. सू. १-२-६७) इति सूत्रपाठमुररीकृत्य ऊकारस्य विकल्पेन अकारादेशमभिप्रयता त्रिविक्रमदेवेनापि

[1] इदेन्नूपुरे ॥ १–२–५१ ॥

अस्य ऊत इदेतौ स्तः । [2] णिउरं णेउरम् ॥

[3] ओल् स्थूणतूणमूल्यतूणीरकूर्परगुळूचीकूश्माण्डताम्बूलेषु ॥१–२–५२॥

एषूत ओकारो लित्स्यात् ॥

(वा) स्थूणतूणयोस्तु वा ।

[4] थूणं थोणं इत्यादि ॥

ऋतोऽत् ॥ १–२–५३ ॥

'सूक्ष्मे' (प्रा. सू. १-४-७०) इत्यनेन ण्हादेशे च सण्हं सुण्हं इत्युदाहृतं दृश्यते। चन्द्रिकायां तु 'सूक्ष्मे वोतः' (प्रा. सू. १-२-६७) इति पाठाभिप्रायेण पूर्वसूत्रादोदित्यस्यानुवृत्त्या ओत्वस्य वैकल्पिकतयाऽत्र विधानमिति पक्षान्तराभिप्रायेण सोण्हमित्युदाहृतं दृश्यते। अत्वौत्वोभयाभावपक्षे 'संयोगे' (प्रा. सू. १-२-४०) इति संयुक्तात्पूर्वस्य ह्रस्वे सुण्हमिति रूपं बोध्यम् ॥

[1] इदेदित्यादि ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं दुकूलोद्व्यूढकण्डूयतिहनुमद्वातूलमधूकशब्दानां दुअल्लं दुऊलं, उव्वीढं उव्वूढं, कंडुअइ, हणुमन्तो, वाउलो, महुअं महूअं इति प्राकृते रूपसाधकानि 'अल् दुकूले' (प्रा. सू. १-२-६८) 'ईदुद्व्यूढे' (प्रा. सू. १-२-६९) 'उल् कण्डूयहनुमद्वातूले' (प्रा. सू. १-२-७०) 'वा मधूके' (१-२-७१) इति सूत्रचतुष्टयं सूत्रपाठेऽधिकमुपात्तम् ॥

[2] णिउरमित्यादि ॥ नूपुरशब्दे नकारस्य 'आदेस्तु' (प्रा. सू. १-३-५३) इति णकारः 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना पकारस्य लुक्च विशेषः ॥

[3] ओलित्यादि ॥ अत्र सूत्रे स्थूणाशब्द आकारान्तः, ताम्बूलशब्दः तम्बूल इति च त्रिविक्रमवृत्तौ पठितो दृश्यते ॥

[4] स्थूणतूणयोस्तु वेति ॥ बहुलाधिकारादिदं सिद्धमिति त्रिविक्रमलक्ष्मीधरौ। तोणं तोणीरं मोल्लं कोप्परं गलोई कोहण्डी तांबोलम्, इत्येतत्सूत्रगततूणादिशब्दानां प्राकृते सिद्धरूपाणि बोध्यानि ॥